

Wstęp do Starego Testamentu

(wersja robocza)

Leszek Jańczuk

Spis treści

Kanon Starego Testamentu.....	4
Tekst Starego Testamentu	7
Pięcioksiąg Samarytański.....	7
Tekst masorecki	8
Tekst przedmasorecki	10
Tekst masorecki.....	10
Starożytne przekłady Starego Testamentu.....	10
Septuaginta	10
Inne greckie przekłady	12
Hexapla.....	12
Targumy	13
Peszitta	14
Starołacińskie przekłady.....	15
Vulgata	15
Inne przekłady.....	17
Pięcioksiąg	18
Autorstwo.....	18
Źródło Jahwistyczne.....	19
Źródło Elohistyczne	20
Źródło Kapłańskie.....	21
Źródło Deuteronomiczne.....	22
Redakcja Pięcioksięgu.....	23
Księga Rodzaju.....	24
Księga Wyjścia	25
Księga Kapłańska	25
Księga Liczb.....	25
Księga Powtórzonego Prawa	26
Księga Jozuego.....	26
Księga Sędziów	27
Księga Rut.....	29
Księgi Samuela	29
Księgi Królewskie.....	31
Księgi Kronik	33
Księga Ezdrasza	36
Księga Nehemiasza	37
Księga Estery	38
Księga Hioba	39
Psalmy.....	41
Przypowieści Salomona	45
Księga Kaznodziei	46
Pieśń nad Pieśniami.....	47
Księga Izajasza	48
Księga Jeremiasza.....	49

Księga Trenów	50
Księga Ezechiela.....	51
Księga Daniela.....	52
Księga Ozeasza.....	54
Księga Joela	55
Księga Amosa.....	55
Księga Abdiasza	56
Księga Jonasza	56
Księga Micheasza	57
Księga Nahuma	58
Księga Habakuka.....	58
Księga Sofoniasza.....	60
Księga Aggeusza	60
Księga Zachariasza	61
Księga Malachiasza.....	62
Bibliografia.....	64

Kanon Starego Testamentu

Słowo „kanon” pochodzi od hebrajskiego słowa „kaneh” (trzcina), które w klasycznej grece oznaczało prosty pręt, zaś w języki filozoficznym związane było z pojęciem sznura mierzniczego, normy, względnie reguły. W tym znaczeniu występuje słowo „kanon” u Filona Aleksandryjskiego i w NT w Ga 6, 16; 2 Kor 10, 13 n. Pierwotnie kanon to normy chrześcijańskiego życia, a od III wieku normy kościelne i pojęcie „kanon” odnosi się do postanowień soboru. Dopiero w IV wieku nazwa kanon przeniesiona została na *Pismo Święte*.

Zanim objawione Słowo zostało spisane, przez jakiś czas funkcjonowało w formie mówionej. Później dla celów kultowych, a także ze względu na zawodność ludzkiej pamięci zarysowała się potrzeba spisania Słowa.

Nowsze wskazania, pieśni lub wypowiedzi usuwały na dalszy plan dawniejsze słowa, streszczały je i reinterpretowały. Słowo jest wiecznie żywe, jest pierwiastkiem dynamicznym, środkiem pośredniczącym między Bogiem a człowiekiem wierzącym. Zmieniające się warunki zewnętrzne, rozwój objawienia i potrzeba egzystencjalnego odczytania Słowa doprowadziły do powstania trzech części kanonu hebrajskiego *Starego Testamentu*.

Centralnym wydarzeniem, wokół którego skupia się znaczna część partii ST, jest *exodus* i objawienie synajskie. Następnym ważnym wydarzeniem jest zbudowanie świątyni w Jerozolimie i zaprowadzenie jednego miejsca kultowego. Następnie niewola babilońska, jej koniec i reforma Ezdrasza-Nehemiasza, i oczekiwania mesjaniczne. Wydarzenia te są kolejnymi kamieniami milowymi wytyczającymi stan świadomości religijnej i dalszy rozwój objawienia.

Podczas pobytu w Babilonie status księgi świętej miał przynajmniej *Pięcioksiąg*. Ta kwestia nie wzbudzała już niczyich wątpliwości. Innym księgom nie przyznawano jeszcze tej rangi, czego dowodem jest np. gmina Samarytan, która przyjęła tylko *Pięcioksiąg*. Słowo wypowiedziane, czy zapisane przez proroków nie cieszyło się jeszcze tym uznaniem, co *Pięcioksiąg* (Jr 36, 23-24). Z czasem zauważono, że wszystko to, co powiedzieli prorocy również jest Słowem Bożym (por. 2 Krl 17, 23). Wprowadzono rozróżnienie na dawnych proroków (pierwszych) i późniejszych proroków. Ci pierwsi cieszyli się większym poważaniem. Ezechiel i Zachariasz nie przypisywali sobie tej rangi, którą przyznawali pierwszym prorokom (Ezch 38, 17; Za 1, 6). W okresie powygnaniowym coraz większą rolę przyznawano księgom dawnych proroków, których liczbę traktowano już jako zamkniętą (Jz, Sdz, 1-2 Sm, 1-2 Krl). Księgi te opowiadają dzieje Izraela od podboju Kanaanu do niewoli babilońskiej. Z czasem również i późniejsi prorocy zdobyli uznanie, czego dowodem jest Dn 9, 2, który nawiązuje do późniejszego proroka Jeremiasza. „Pochwała ojców” z 190 roku a.Ch. wylicza Izajasza, Jeremiasza, Ezechiela i dwunastu proroków (Syr 48, 20 – 49, 10).

W miarę upływu czasu, w miarę dalszego rozwoju kultu Żydzi odczuwali potrzebę poszerzenia kanonu świętych ksiąg. Zanim uznali coś za kanoniczne, odwoływali się do wcześniejszej, uznanej już i cieszącej się powszechnym szacunkiem tradycji. W niej szukano danych (przyzwolenia) zezwalających na poszerzenie liczby świętych ksiąg. Po przyjęciu ksiąg „proroków pierwszych” kształt kanonu wyglądał następująco:

Patriarchowie	Exodus Numeri	Jozuego Samuelowe	Prorocy
	Leviticus Deuteronomium	Sędziów Królewskie	

Pisma święte podzielono na dwie grupy: Prawo i Proroków. Powoli do drugiej grupy ksiąg dołączono również księgi młodszych proroków. Jak nietrudno zauważyć liczba ksiąg młodszych proroków (nie wchodzi do nich *Księga Daniela*) ściśle koresponduje z liczbą patriarchów i dlatego uzyskano następujący kształt kanonu:

Patriarchowie = Abraham, Izaak, Jakub + 12 synów Jakuba
Prorocy = Izajasz, Jeremiasz, Ezechiel + 12 małych proroków

W 132 a.Chr. wnuk Jezusa Syracha w Prologu do *Księgi Syracha* mówi już o Prawie, Prorokach i innych księgach. Te inne księgi zostały później określone jako Pisma. Powstała ok. 100 a.Chr. *2 Księga Machabejska* mówi o “księgach o królach, księgach proroków, pieśniach i listach królów o składaniu ofiar” (2 Mch 2, 13). Trzecia grupa ksiąg ustalona została dopiero w czasach nowotestamentalnych. Nie oznaczało to jeszcze zrównania „proroków” i „pism” z *Pięcioksięgiem*, lecz jedynie dopuszczenie ich do czytań liturgicznych.

Nie było w tej kwestii powszechnej zgody. Saduceusze jeszcze w czasach Jezusa uznawali jedynie *Pięcioksiąg*, faryzeusze natomiast te, które zostały napisane po hebrajsku, jakkolwiek w kołach faryzejskich długo się spierano o ważność kanoniczną Pnp i Kzn. Spierano się także o Ez, Prz i Est. W Ezechielu wątpliwości wzbudzały rozdziały 40-48 (opis świątyni i kultu niezgodny z tym, jaki dał Mojżesz). Ostatecznie zwyciężył pogląd Chananiaza ben Hiskija, który rozwiał wątpliwości co do niezgodności Ezechiela z Torą. Z drugiej strony Teodocjon przełożył na grecki *Księgę Barucha*, która też była czytana w niektórych synagogach.

W roku 90 na synodzie w Jamni liczba ksiąg ST została ustalona na 22 (kanon faryzejski). Znamiennym i zapewne nieprzypadkowym jest fakt, że liczba ksiąg świętych, według tradycji palestyńskiej, ustalona została na 22, a więc tyle, co liczba liter w hebrajskim alfabecie. Józef Flawiusz w *Contra Apionem* I, 8 mówi o 22 księgach wyjaśniając przy tym, że pięć zostało napisanych przez Mojżesza, trzynaście przez proroków, a pozostałe cztery zawierają hymny do Boga i przepisy odnoszące się do postępowania ludzi w życiu. Prawdopodobnie włączał on *Księgę Rut* do *Księgi Sędziów*, a *Treny* do *Księgi Jeremiasza*.

Flawiusz wymienił następujące cechy, którymi charakteryzują się księgi święte:

- Boska inspiracja – pisali je tylko prorocy, którzy otrzymywali wiedzę z natchnienia Bożego
- powstały w okresie od Mojżesza do Artakserksesa – a więc księgi powstałe później nie mogą cieszyć się Bożym autorytetem
- ograniczona liczba ksiąg – 22
- nie zachodzą pomiędzy nimi żadne sprzeczności
- nienaruszalność tekstu – chociaż upłynęło tyle wieków, nikt nie odważył się niczego do nich dodać, odjąć czy zmienić

Talmud wymienia jeszcze jedną cechę. Świętość ksiąg sprawia, że pozostawiają na rękach ślady, więc po każdym dotknięciu ręce należy obmywać. *Traktat Jadajim* II, 5 określa księgi święte jako brudzące ręce.

Żydzi palestyńscy dzielili kanon na trzy części: Tora, Prorocy i Pisma. Zhellenizowani Żydzi aleksandryjscy mieli bardziej dynamiczny pogląd na istotę kanonu, również dzielili go na trzy części, ale na księgi historyczne, nauczające i prorockie. Liczba ksiąg ST, według tradycji

aleksandryjskiej, wynosi 24 (tyle, co liczba liter w alfabecie greckim). *Pięcioksiąg* (Rdz, Wj, Kpł, Lb, Pwt), prorocy napisali 8 ksiąg (Jz, Sdz, Sm, Krl, Iz, Jr, Ezch, 12 proroków), mędrcy napisali 11 ksiąg (Ps, Hi, Prz, Rt, Pnp, Kzn, Tr, Est, Dn, Ezdr-Ne, Krn). O 24 księgach wspomina 4 Ezdr 14, 18-48. Różnica między kanonem aleksandryjskim, a palestyńskim polega na stosowaniu odmiennej kolejności ksiąg oraz łączeniu bądź nie łączeniu Sdz i Rt oraz Jr i Tr w jedną księgę.

Pierwotny Kościół przyjął za kanoniczne księgi uznawane przez Żydów, do których z czasem zaczęto dodawać również i te, które u Żydów nie cieszyły się tym szacunkiem, uznane później za wtórokanoniczne. Melito z Sardes (zm. 180) sporządził następujący wykaz kanonu ST: pięć ksiąg Mojżesza, Rdz, Wj, Kpł, Lb, Pwt, Jz, Sdz, Rt, 1-4 Krl, 1-2 Krn, Ps, Prz, Kzn, Pnp, Hi, Iz, Jr, dwanaście małych ksiąg proroków, Dn, Ezch, Ezdr¹. Brakuje jedynie Est, którą to księgę prawdopodobnie ominął przez pomyłkę.

Orygenes za księgę kanoniczną uważał *Księgę Syracha*², *Księgi Machabejskie*³, skłonny też był przyznać ten status *Mądrości Salomona*⁴, zaznaczał jednak, że nie u wszystkich ta księga cieszy się poważaniem⁵. Tłumacz *Biblii*, Hieronim, za kanoniczne uważał księgi *Tobiasza* i *Judyty*, nie uznawał natomiast Bar, Mdr, Syr i 1-2 Mc. Augustyn za kanoniczne uważał tylko te, które zostały napisane po hebrajsku. Opinie ojców Kościoła były w tym względzie podzielone. Ten brak zgody odzwierciedlają starożytne kodeksy: *Kodeks Watykański* (B) nie zawiera *Ksiąg Machabejskich*, zawiera je natomiast *Kodeks Aleksandryjski* (A). Niektóre rękopisy zawierały *Psalmy Salomona*.

Kościół katolicki na czwartej sesji soboru trydenckiego 8.IV.1546. dekretem dogmatycznym *De usu et editione sacrorum librorum* uznał *Wulgatę* za tekst miarodajny, a liczbę ksiąg kanonicznych ST ustalił na 45. Kościół grecki na synodzie jerozolimskim w 1672 uznał *Mądrość Salomona*, *Jezusa Syracha*, *Tobiasza* i *Judytę* za kanoniczne. Najobszerniejszy kanon ma Kościół etiopski: 1 Hen, 3-4 Ezdr, 3-4 Mch, Jub, Wnieb Mojż, Ap Bar i Wnieb Iz. Kościół ormiański włączył m.in. 3 Ezdr, 3 Mch i Testamenty XII Patriarchów. Kościoły protestanckie w przypadku ksiąg ST wróciły do kanonu palestyńskiego, ale z zastosowaniem kolejności ksiąg według *Wulgaty*.

Kościół koptyjski do kanonu ST wciągnął Ps 151 i 3 Mch. Dwa ostatnie rozdziały *Księgi Przysłów* traktowane są jako osobna księga.

Kościół Etiopski zaliczył do swego kanonu: *Księgę Henocha*, 3-4 *Ezdrasza*, 3-4 *Machabejskie*, *Księgę Jubileuszów*, *Wniebowstąpienie Mojżesza*, *Apokalipsa Barucha* i *Wniebowstąpienie Izajasza*.

Kościół ormiański uznał za kanoniczne: 3 *Ezdrasza*, 3 *Machabejską* i *Testamenty Dwunastu Patriarchów*.

---

¹ Euzebiusz, *Hist. Kośc.*, IV, 2614.

² *Przeciw Celsusowi*, VIII, 50.

³ *O zasadach* II, 1, 5.

⁴ *O zasadach* II, 3, 6.

⁵ *O Zasadach*, IV, 4, 6.

Tekst Starego Testamentu

Pięcioksiąg Samarytański

Jego powstanie wiąże się ze schizmą, jaka dokonała się w religii żydowskiej po niewoli babilońskiej. Samarytanie uznali za natchnioną jedynie Torę Mojżeszową, toteż jej tekst przekazują odtąd niezależnie od tradycji żydowskiej.

Pięcioksiąg Samarytański wykazuje liczne odchylenia od MT i ma więcej liter. W sumie różni się odeń w około 6000 miejscach. Zdecydowana większość tych rozbieżności ma albo gramatyczny charakter, albo dotyczy drobiazgów (w stylu „I oto” zamiast „Oto”), nie wpływających na zmianę sensu. Nieraz zawiera dodatkowe słowa i zwroty. Na przykład w Rdz 11, 31 według MT – i LXX – czytamy: *I wziął Terach Abrahama, syna swego, Lota, syna Harana, wnuka swego i Saraj, synową swoją, żonę Abrahama, syna swego...* (do Kanaanu), natomiast w *Pięcioksięgu Samarytańskim* – *I wziął Terach Abrahama, syna swego, Lota, syna Harana, wnuka swego, Saraj, królową, synową swoją, żonę Abrahama, syna swego i Nachora, syna swego...* – słowo „synowa” ma o jedną literę więcej w zapisie – a więc trzy odchylenia w jednym wierszu. Różnice gramatyczne, niemożliwe do uchwycenia przez przekłady (LXX, *Vulgata*, *Peszitta*), uzyskują wsparcie ze strony fragmentów qumrańskich. Są to po prostu bardziej archaiczne i bardziej oryginalne formy, które zostały zmodernizowane w tekście masoreckim.

Na szczególną uwagę zasługują te odchylenia, które uzyskują wsparcie ze strony LXX, a jest ich około 1900. W Rdz 2, 2 według MT (i *Vulgaty*) czytamy: *I ukończył Bóg w siódmym dniu dzieło swoje, które uczynił i odpoczął dnia siódmego od wszelkiego dzieła swego, które uczynił.* *Pięcioksiąg Samarytański*, *Septuaginta* i *Peszitta* wiersz ten przekazują w takiej wersji: *I ukończył Bóg w szóstym dniu dzieło swoje, które uczynił i odpoczął dnia siódmego od wszelkiego dzieła swego, które uczynił.* W trzech przypadkach NT potwierdza *Pięcioksiąg Samarytański* przeciwko MT (i LXX) – w Dz 7, 4, Dz 7, 32 i Hbr 9, 3n. NT zazwyczaj idzie za *Septuagintą*.

Jednak system chronologiczny w genealogiach z Rdz 5 i Rdz 11 jest różny od MT i LXX (systemy MT i LXX różnią się między sobą). Co ciekawe jedną z danych chronologicznych tego systemu potwierdza NT w Dz 7, 4 (Abraham wyruszył do Kanaanu po śmierci swego ojca w Haranie; według MT i LXX żył jeszcze sześćdziesiąt lat).

Ponadto stwierdzić można co najmniej 22 świadomych poprawek, uzasadniających istnienie kultu na górze Garizim. W Wj 20, 17 przy dziesiątym przykazaniu dodany został nakaz założenia świątyni (świętości) na górze Garizim. W Pwt 11, 30 obok drobnych różnic (m.in. dąb, a nie dęby), znajduje się dodatek *naprzeciw Sychem*. W *Księdze Powtórzonego Prawa* w 19 miejscach występuje formuła *w (na) miejsce, które wybierze Jahwe*, *Pięcioksiąg Samarytański* usuwa z niej jedną literę „jod” i w efekcie tego sens został zmieniony z *wyberze* na *wybrał*. Zdaniem Samarytan wybrał Bóg górę Garizim, o której kilkakrotnie wspomina Pwt, *wyberze* wskazywałoby, że nie Garizim, lecz inne jakieś miejsce zostanie przez Boga wybrane. W Pwt 27, 4 góra Ebal zamieniona została na Garizim.

Wszystko wskazuje na to, że *Pięcioksiąg Samarytański* jest świadkiem tej formy tekstu, zbliżonej do tej z której dokonano tłumaczenia LXX. Po schizmie, która nastąpiła po niedopuszczeniu Samarytan do odbudowy świątyni w Jerozolimie, dokonano w nim ponad dwadzieścia świadomych poprawek – nie licząc błędów popełnianych przez kopistów, bądź liter dodawanych dla ułatwienia czytania – dla potrzeb swojej religii.

Na ogół przypuszcza się, że *Pięcioksiąg Samarytański* powstał w IV wieku. Data ta proponowana jest przez zwolenników teorii czterech źródeł w wersji Wellhausena, którzy sądzą, że *Pięcioksiąg* powstał dopiero po niewoli babilońskiej. Trudno jednak przypuszczać, by odtrąceni schizmatycy chcieli przyjmować cokolwiek, co zostało stworzone przez ich konkurencję po schizmie. *Pięcioksiąg* musiał zostać ukończony przed schizmą. Dlatego niektórzy krytycy zakładają dzisiaj, że do schizmy doszło dopiero w II wieku a. Ch. po zniszczeniu świątyni na górze Garizim przez Jana Hirkana (135-104).

Spośród posiadanych przez gminę samarytańską w Nablus rękopisów, najbardziej znany jest tzw. zwój Abiszy, datowany przez T. Gastera na I w. po Chr., lecz zapewne dużo młodszy. Rękopisy samarytańskie pisane są w języku hebrajskim, ale innym alfabetem, pochodnym od starohebrajskiego. Hebrajskie rękopisy z Qumran, odbiegają od MT i częściowo potwierdzają *Pięcioksiąg Samarytański*.

Tekst masorecki

Oryginalny, natchniony tekst biblijny ST zapisany był wyłącznie znakami spółgłoskowymi. Samogłoski były odgadywane przez interpretatorów. Język ulegał ciągłym zmianom, aż w końcu stał się martwym językiem, czytanie natchnionego Słowa stawało się coraz trudniejsze. Chcąc przeczytać dany tekst, trzeba było wcześniej znać jego sens, trzeba było wcześniej się go nauczyć od tych, którzy nauczyli się go wcześniej. Pamięć ludzka jest jednak zawodna, a brak samogłosek dawał możliwość do swobodnej interpretacji tekstu. Znajomość czytania przekazywana była ustnie z pokolenia w pokolenie drogą tradycji (masora – przekaz, tradycja) i była domeną wąskiej grupy “uczonych w Piśmie”. Stało się to głównym powodem osamogłoskowania tekstu biblijnego.

Innym, niemniej ważkim problemem, był niejednolity tekst hebrajski. Po ustaleniu kanonu ksiąg świętych na synodzie w Jamni w roku 90, zwrócono większą niż dotąd uwagę na rozbieżności pomiędzy rękopisami i na potrzebę ujednoczenia tekstu. Trud tego zadania powierzono rabbiemu Akibie (ok. 55-137). Wybrał on tekst mniej rozpowszechniony lecz zawierający mniejszą liczbę arameizmów i operujący mniejszą liczbą *matres lectionis* i dlatego stwarzający – jak sądził – wrażenie bardziej pierwotnego tekstu. Rękopisy zawierające tekst odmienny od uznanego przez Akibę były wycofywane z użycia. Składano je w osobnym pomieszczeniu zwanym genizą, gdzie z czasem niszczały. Położono nacisk na dokładne przepisywanie tekstu, a każdy odpis był poprawiany przez korektorów.

Skrybowie owego okresu dążyli nie tylko do ujednoczenia tekstu, lecz także do uczynienia go bardziej czytelnym i zrozumiałym w miejscach niejasnych, bądź budzących wątpliwości. Pojawiły się więc kropki nad spółgłoskami, niektóre litery zostały powiększone, inne pomniejszone lub skrócone, jeszcze inne zostały nadwieszane lub odwrócone. Dzięki temu czytelnik wiedział, że owe litery nie zostały przepisane z tekstów wcześniejszych. Zabieg ten do-

konywany był arbitralnie i nie zawsze słusznie, np. w Sdz 18, 30 dzięki dodaniu nadwieszzonego “nun” imię Mojżesz zmienione zostało na Manasses (ze względu na wielki szacunek dla Mojżesza). Niektóre z uczynionych wtedy uwag są dzisiaj dla nas niezbyt niezrozumiałe.

qetib – qere. Niekiedy względy gramatyczne, dogmatyczne, czy estetyczne kazały inaczej czytać tekst napisany (czyli *qetib*). Na marginesie obok tekstu umieszczano wtedy inny wariant, jak należy czytać (*qere*). W sumie zachodzi ponad 1300 rozbieżności takich przypadków.

W okresie potalmudycznym, gdy tekst był już ujednolicony, aby ułatwić sztukę jego czytania, zaczęto pracować nad nie istniejącymi znakami samogłoskowymi i akcentowymi. Graficzne uwydatnienie samogłosek kładło kres dowolności odczytywania tekstu biblijnego pisanego dotychczas tylko za pomocą znaków spółgłoskowych. Powstały dwa systemy wokalizacji. Najpierw powstał system babiloński, ze znakami samogłosek nad spółgłoskami. Nieco później powstał system palestyński, z punktacją samogłoskową pod spółgłoskami. Jest to kombinacja kresek i punktów pod spółgłoskami. Oba systemy nie były doskonałe, więc następne pokolenia rabinów pracowały nad jego udoskonaleniem. Ostatecznie, wymowa samogłoskowa oraz akcentowanie są wynikiem żmudnej, wielopokoleniowej pracy prowadzonej przez rodziny Ben Aszerów oraz Ben Naftali.

Główną zasługą masoretów było wytworzenie systemu wokalizacji i akcentów, ale nie jest to jedyna ich dla tekstu biblijnego zasługa. Zaopatrzyli oni ponadto tekst w uwagi pisemne, które przez wieki przekazywane były ustnie, drogą przekazu (*masorah* – przekaz, tradycja). Dotyczą one stanu tekstu, że lekcja jest błędna lub wątpliwa, że wyraz napisany z *matres tectiohis* lub bez nich, że akcent jest wyjątkowy itp. Uwagi te robione były przez różnych uczonych i w różnym czasie, stąd język ich jest różny, częściowo hebrajski, częściowo (najczęściej) aramejski. Nie dość tego masora dostarcza także i statystyki, podając liczby wersetów lub części perykop oraz słów, zaznaczając nawet, które słowo lub litera znajduje się dokładnie w środku księgi lub części.

Od tego momentu tekst stał się bardziej jednolity pod każdym względem. W wiekach X-XII teksty z systemem wokalizacji palestyńskiej stopniowo wypierają z użycia egzemplarze znakowane samogłoskami typu babilońskiego. Najbardziej został rozpowszechniony tekst opracowany przez masoretę Bez Aszera. Ten właśnie tekst znajdujemy w dzisiejszych wydaniach hebrajskiego ST.

Najstarszym manuskrytem zawierającym kompletny tekst ST jest Kodeks Leningradzki z roku 1008. Jest on rezultatem pracy Aarona ben Aszera. Po dziś dzień służy on za podstawę przy wszelkich wydaniach hebrajskiego ST. Starszym odeń jest Kodeks z Aleppo pochodzący z ok. 950 roku, *Codex Cairensis* z 895 roku.

Znane kodeksy hebrajskie, które dzisiaj są podstawą naukowych wydań tekstu, są późnego pochodzenia (X wiek). Przez długi okres czasu były jedynymi świadkami tekstu ST. Przed rokiem 1947 jedynym świadkiem przedmasoreckiego tekstu był *Papirus Nash*. W roku 1947 odkryto pierwszą grootę qumrańską, a w niej rękopisy *Księgi Izajasza*. W 1952 Beduini znaleźli czwartą grootę w Qumran a w niej ponad 300 różnych manuskryptów. Są to fragmenty wszystkich ksiąg biblijnych za wyjątkiem *Księgi Estery*. W 1956 odkryto jedenastą grootę w Qumran, a w niej fragmenty Kpł, Pwt i zwój *Księgi Ezechiela*, którego nie można było rozwi-

nać. W latach 1963-1965 Y. Yadin znalazł w pobliżu Masady czternaście rękopisów biblijnych i nie biblijnych. Wśród nich Ps 81-85.

Tekst przedmasorecki

- *Papyrus Nash* – ok. 130 roku a.Ch., został nabyty w 1902 przez Anglika Nasha, zawiera Dekalog powstały w wyniku zestawienia Wj 20, 2-17 i Pwt 5, 1-21 oraz z Pwt 6, 4 n; znajduje się w Cambridge.
- 1 Q Iz^a – zawiera całą księgę Izajasza, pochodzi z końca II w. a.Ch., znaleziony w 1947 roku nad M. Martwym w grocie koło Chirbet Qumran.
- 1 Q Iz^b – zawiera Iz 38-65
- 11 Q Ps^a – *Psalterz*; oprócz kanonicznych Psalmów zawiera też osiem innych, znanych z innych przekładów; odkryty w 1956.

Tekst masorecki

- *Codex Cairensis* – pochodzi z roku 895, zawiera księgi od Jozuego do Malachiasza, jest dziełem szkoły rabinackiej w Tyberiadzie z tekstem masoreckim Mosze ben Aszera; znajduje się w British Museum (Londyn).
- *Codex Petropolitanus* – z roku 916, zawiera tekst wielkich i małych proroków, według punktacji palestyńskiej Mosze ben Aszera.
- *Codex Aleppensis* – pochodzi prawdopodobnie z ok. 930 roku, składa się z 380 kart, zawiera 24 kanonicznych ksiąg ST; w masorę zaopatrzył go Rabbi Aaron ben Aszer; w XII wieku używał go Majmonides.
- *Codex Leningradensis* – pochodzi z 1008 roku, pierwotnie zawierał punktację babilońską (górną), potem palestyńską (dolną), wykonaną przez Mosze ben Aszera; znajduje się w Petersburgu.
- *Codex Reuchlinianus* – zawiera tylko księgi prorockie, tekst opracował masoreta ben Naphtali.
- *British Codex* – pochodzi z 950 roku, zawiera tylko *Pięcioksiąg*, znajduje się w British Museum.

Starożytne przekłady Starego Testamentu

Septuaginta

Nazwa pochodzi od słowa *septuaginta* (łac. siedemdziesiąt). Symbolem, przy pomocy którego zapisuje się tę nazwę, jest rzymski zapis cyfrowy liczby siedemdziesiąt: LXX. Nazwa ta początkowo dotyczyła tylko *Pięcioksięgu*, później została rozciągnięta również na pozostałe księgi ST.

Według legendy zapisanej w *Liście pseudo-Arysteasza*, władca Egiptu, Ptolemeusz II Filadelfos (285-246) zwrócił się do Żydów z poleceniem przełożenia na język grecki *Pięcioksięgu Mojżesza*, aby udostępnić to dzieło Grekom. Żydowski arcykapłan z Jerozolimy wyznaczył w tym celu 72 uczonych żydowskich (z każdego plemienia po sześciu), którzy na wyspie Faros ukończyli całe dzieło w ciągu 72 dni. Stąd też pochodzi nazwa całego przekładu: *Septuaginta*, czyli tłumaczenie Siedemdziesiąciu.

Przekład *Pięcioksięgu* cechuje duża dosłowność i wierność językowi hebrajskiemu. W porównaniu jednak z ostatecznie ustalonym później tekstem hebrajskim, tzw. tekstem maso-

reckim (VIII-X wiek), dostrzegamy wiele różnic, co świadczy, że tłumacze LXX mieli pod ręką różne manuskrypty hebrajskie.

Pozostałe księgi ST przełożone zostały na język grecki znacznie później niż *Pięcioksiąg*. Według *Prologu do Księgi Mądrości Syracha* w 38 roku panowania Euergetesa na język grecki przełożone były *Pięcioksiąg*, *Prorocy* i inne księgi. Styl i język tłumaczenia wielu ksiąg bardzo odbiega od tego, który mamy w *Pięcioksięgu*. Niektóre z ksiąg przełożone zostały w sposób bardzo swobodny, bliski parafrazie. Od wersji hebrajskiej najbardziej odróżnia się *Księga Hioba*, która w niektórych miejscach posiada odmienny sens. *Księga Jeremiasza* jest o jedną siódmą krótsza od oryginału hebrajskiego, *Księga Jozuego* zawiera wiele dodatków, opuszczeń i zmian, nadto w *Księdze Psalmów*, *Przysłów* i *Jeremiasza* inny jest układ materiału. Najbardziej dosłownie przełożono: *Pieśń nad pieśniami* i *Koheleta*. Z kolei *Księga Przypowieści* i *Księga Daniela* przełożone zostały nazbyt swobodnie, o czym świadczą liczne dodatki, przeróbki czy opuszczenia.

LXX obejmuje też kilka pism, których nie znajdujemy w późniejszym kanonie hebrajskim. Niektóre z nich przełożone zostały z hebrajskiego lub aramejskiego na grecki, a niektóre od razu zostały napisane po grecku. Do ksiąg tych należą m.in. *3-4 Machabejska*, *4 Ezdrasza* (prawosławni nazywają ją *3 Ezdrasza*), *Ody Salomona*.

Przekład początkowo przeznaczony był dla Żydów mówiących po grecku i mieszkających w diasporze. LXX jednak natychmiast zaakceptowali chrześcijanie i posługiwali się nią bardzo chętnie, gdyż język grecki był rozpowszechniony, a hebrajski w świecie rzymskim prawie nieznan. Jedyna droga do ST wiodła przez LXX. Na 350 starotestamentowych cytatów w NT prawie 300 pochodzi właśnie z LXX. Niektóre spekulacje i argumenty zawarte w listach apostoła Pawła nigdy by nie doszły do głosu, gdyby nie zostały zaczerpnięte z LXX (np. Gal 3, 16).

LXX służyła przekładom starołacińskim, Syrohexaplarnemu, staro-ormiańskiemu, staro-gruzińskiemu, koptyjskim i starocerkiewnosłowiańskiemu.

Najważniejsze rękopisy: *Codex Vaticanus*, *Codex Sinaiticus*, *Codex Alexandrinus*.

Grupa papirusów A. Chester Beatty, dziewięć kodeksów stanowi ST, trzy – NT.

Codex Vaticanus (B), 634 kart (492 należy do ST), zawiera grecki tekst *Pisma Świętego* od Rdz 46, 28 do Hbr 9, 14 (zewnętrzne karty zaginęły); brakuje Rdz 1, 1 – 46, 28; Ps 105, 27 – 137, 6; pochodzi z IV wieku, przechowywany w British Museum.

Codex Sinaiticus (S), 346 ½ kart (199 ST), zaw. grecki tekst całej *Biblii* oraz *List Pseudo-Barnaby* i *Pasterz Hermasa*; brakuje Rdz 23, 19 – 24, 46; Lb 5, 26 – 7, 20; 1 Krn 9, 27 – 19, 17; Ezdr-Neh (od Ezdr 9, 9); pochodzi z IV wieku, przechowywany w British Museum.

Codex Alexandrinus (A), 773 karty (630 ST); zawiera grecki tekst całej *Biblii* oraz *3 i 4 Machabejska*, *Ody Salomona*, Ps 151 i dwa *Listy Klemensa*; brakuje jedynie 1 Sm 12, 17 – 14, 9 (1 karta); Ps 49, 20 – 79, 11 (9 kart); pochodzi z V wieku; przechowywany w British Museum.

Codex Colberto-Sarravianus (G), IV/V wiek, zawiera Rdz 31, 5 – Sdz 21, 12.

Codex Ambrosianus (F), V wiek, Rdz 31, 15 – Jz 12, 12.

Codex Freer (Θ), V wiek, Pwt 5, 16 – 16, 18; Jz 3, 3 – 4, 10.

Codex Ephraemi Syri rescriptus (C), fragmenty Hi; Prz; Kzn; Pnp; Mdr; Syr; NT.

Codex Cottonianus (D), V/VI wiek, spłonął w 1731 roku podczas pożaru; zachował się jeden wykaz lekcji, dotyczy tylko Rdz.

Codex Marchalianus (Q), VI wiek; Jz; Jr; Ezch; Dn; 12 proroków.

Codex Coislinianus (M), VIII wiek; Rdz – 1 Krł 8, 40.

Codex Lipsiensis (K), VII/VIII wiek.

Codex Basiliano-Vaticanus, VIII wiek; Rdz 1, 1 – Kpł 13, 59.

Inne greckie przekłady

Widząc zainteresowanie chrześcijan LXX Żydzi zdystansowali się od tego przekładu, zarzucając mu zbyt daleko idącą dowolność, pomimo iż przedtem sami z niego korzystali. Około roku 130 Akwila, Grek nawrócony najpierw na chrześcijaństwo, a następnie na judaizm, dokonał literalnego, wręcz niewolniczego przekładu ST na język grecki. Poświęcał piękno języka greckiego na rzecz dosłownego trzymania się oryginału. Liczne hebraizmy utrudniały jego zrozumienie. Przekład Akwili polemiczny względem *Septuaginty* i *Nowego Testamentu* stał się przekładem diaspory żydowskiej. W Iz 7, 14 „parthenos” zamienił na „neanis”, w Wj 24 „diatheke” na „syntheke”. Dziś zachowały się tylko niewielkie fragmenty tego przekładu.

Około 170 roku Samarytanin Symmach, który z judaizmu przeszedł do ebionitów, ze względu na mankamenty dosłownego przekładu Akwili, dokonał kolejnego przekładu. Charakteryzuje się pięknym, eleganckim językiem, a liczne parafrazy spowodowały, że przekład ten nie zdobył nigdy większego uznania wśród Żydów. Zachowały się tylko fragmenty.

W końcu, około roku 180 Teodocjon, prozelita z Efezu, przedstawił własny przekład grecki ST. Jest to w istocie rewizja LXX. Teodocjon poprawił jej tekst pod kątem poglądów doktrynalnych i oczekiwań rabinów. Z tego to przekładu mamy w dzisiejszych wydaniach LXX *Księgę Daniela*.

W późniejszych wiekach chrześcijanie zachodni odstąpili od LXX, ze względu na rozpowszechnienie *Vulgaty*. Rękopisy hebrajskie i greckie znalezione w Qumran różnią się od ustalonego tekstu hebrajskiego (tekst masorecki) i często – choć nie zawsze – potwierdzają tekst LXX. Tak więc LXX jest świadkiem hebrajskiej tradycji rękopiśmiennej różnej od tekstu masoreckiego i wcześniejszej od niego. Dlatego uchodzi dziś za niezwykle cenną pomoc w rozwiązywaniu wielu trudności tekstualnych ST.

Hexapla

Nazwa pochodzi od sześciu kolumn (*ta hexapla biblia* – tzn. sześcioraka *Biblia*).

Orygenes (ok. 185-254), wielki filozof i teolog, największy erudyta starożytności, mieszkając w Cezarei Palestyńskiej podjął się w latach 228-240 dzieła oczyszczenia tekstu *Septuaginty* z nieściśłości i porównania go w sposób krytyczny z tekstem hebrajskim oraz z nowszymi przekładami greckimi, przede wszystkim Akwili, Symmacha i Teodocjona. Podjął się tej pracy aby dotrzeć do oryginalnego tekstu *Biblii*, ponadto przyświecał mu również cel apologetyczny.

Dzieło Orygenesego liczyło 50 tomów o sześciu kolumnach (od tego nazwa *Hexapla*), w których zestawiał on tekst hebrajski (1 kolumna), tekst hebrajski w greckiej transkrypcji (2 kolumna), przekład Akwili (3 kolumna), przekład Symmacha (4 kolumna), przekład LXX (5 kolumna) i przekład Teodocjona (6 kolumna). Przy niektórych księgach dodał jeszcze jeden przekład anonimowy (7 kolumna) lub dwa anonimowe (dla drugiego 8 kolumna). Owe anonimowe przekłady otrzymały nazwy: quinta (kolejny piąty) i sexta (kolejny szósty). Do *Księgi Psalmów* wprowadził aż dziewięć kolumn (a więc *Enneapla*).

Hebrajskie kolumny zawierały zazwyczaj 1-2 słowa w linijce, natomiast kolumny greckie 2-3 słowa. Orygenes zawsze dążył do tego, by były to słowa korespondujące ze sobą. Słowa greckie, które nie występowały w tekście hebrajskim zaznaczał obeliskiem (÷). Asteryskiem (※) zaznaczał natomiast słowa brakujące w *Septuagincie*. Oba te znaki zostały stworzone przez filologów ze szkoły aleksandryjskiej i używane są po dziś dzień z niezmiennym znacze-

niem. W sytuacji gdy tekst LXX znacznie odbiegał od hebrajskiego, wtedy ingerował weń i dokonywał w nim odpowiednich zmian. Przy niewielkich rozbieżnościach zmian takich nie dokonywał.

Hexapla nie była przeznaczona dla zwykłych czytelników *Biblii*, kierowana była wyłącznie do specjalistów, zwłaszcza do broniących chrześcijaństwa apologetów. Głównym powodem, dla którego Orygenes podjął się tej pracy była zażarta polemika toczona ze stroną żydowską, która właśnie wtedy osiągnęła swoje apogeum. Żydzi zarzucali chrześcijanom, że posługują się niedokładnym przekładem (tj. *Septuaginta*) i nie wiedzą o czym tak naprawdę mówi hebrajski oryginał. Szybko zapomnieli, że sami jeszcze do niedawna posługiwali się tym właśnie przekładem, mało tego traktowali go jako przekład natchniony. *Hexapla* miała pobić Żydów ich własną bronią.

Ponieważ znajomość hebrajskiego była w owych czasach nikła Orygenes, chcąc ułatwić recepcję swego dość trudnego dzieła, streścił je w *Tetrapli*, w której umieścił wyłącznie teksty greckie (cztery). W późniejszych odpisach przepisywano niemal wyłącznie poprawiony tekst *Septuaginty* (piąta kolumna *Hexapli*), który rozpowszechnił się na całym greckim Wschodzie za wyjątkiem Aleksandrii, gdzie korzystano z *Septuaginty* w recenzji Hezychiusza. Inne kolumny *Hexapli* rzadziej były przepisywane. Do naszych czasów z *Hexapli* ocalały jedynie odpisy pojedynczych ksiąg ze wszystkimi przynajmniej greckimi kolumnami, oraz pełny odpis kolumny piątej z odnośnikami do dobrych lekcji z Akwili, Symmacha i Teodocjona, wykorzystane w wielu cytatach lekcji hexaplarnych.

Heksapla i *Tetrapla* były ambitnym i gigantycznym przedsięwzięciem, które wyprzedzało swoją epokę. Współcześni nie potrafili go należycie docenić ani wykorzystać. Nie potrafili nawet przekazać potomnym. Jego trud został więc w znacznym stopniu zaprzepaszczoney. Musiało upłynąć kilkanaście wieków zanim doceniono rangę i znaczenie dokonanego przez Orygenesusa dzieła.

Targumy

Targumami nazywano tłumaczenia aramejskie (*targumim* od słowa *targem* – wyjaśnił, przetłumaczył). Targumem nazywano też nieraz jakikolwiek przekład *Biblii* – *Septuagintę*, przekład Akwili, Symmacha, Teodocjona. Ale w ścisłym znaczeniu targum dotyczy wyłącznie aramejskich przekładów *Biblii*.

Po powrocie z niewoli babilońskiej Żydzi coraz częściej posługiwali się językiem aramejskim, a coraz rzadziej hebrajskim. Czytane w synagogach teksty hebrajskich ksiąg świętych trzeba więc było wyjaśniać po aramejsku. Sytuację tę przedstawia tekst Neh 8, 1-9. Wszystko wskazuje, że rzecz miała się w taki właśnie sposób. Po przeczytaniu hebrajskiego tekstu *Pisma Świętego*, tłumacz wyjaśniał dopiero co przeczytany tekst po aramejsku. Tłumaczenie to, tak doraźne, musiało być swobodną parafrazą. Dopiero z czasem – około 250 roku przed Chrystusem – te ustne tłumaczenia zaczęto spisywać, uściślając je w pewnym stopniu, przy tej okazji. Owe spisane przekłady nazywano targumami. W czasach Chrystusa krążyły już liczne targumy, którymi posługiwano się przede wszystkim w służbie synagogalnej.

Targumy nie tylko tłumaczą tekst, ale dodają doń w dowolnych miejscach szereg pouczających czy budujących zastosowań. Są to parafrazy wzbogacone aktualnymi uwagami

teologicznymi zależnie od warunków, a nawet sytuacji politycznej. Uwagi te pomniejszają ich wartość jako świadków tekstu, który tłumaczą, czynią je natomiast cennymi dokumentami ówczesnego rozumienia *Biblij* i jej wykładni.

Targumy dzielone są, podobnie jak *Biblia* hebrajska, na *Pięcioksiąg*, *Proroków* i *Pisma*. Z targumów do *Pentateuchu* zachowały się po dziś dzień: Targum Onkelosa, Targum jerozolimski I, Targum jerozolimski II i Targum samarytański. Targum Onkelosa uchodził za oficjalny wykład Tory. Był niemal niewolniczym przekładem, a parafrazował w nielicznych tylko miejscach. Jego autorstwo przypisywano Akwili. Na tej samej zasadzie autorstwo Targumu jerozolimskiego I-ego przypisywano Teodocjonowi, jednak pochodzi on dopiero z VII wieku. Istniała więc tendencja, by autorstwo targumów przypisywać tłumaczom, których przekłady (greckie) cieszyły się już wielkim autorytetem. Z targumów do proroków: Targum Jonathana i Targum palestyński. Jeżeli chodzi o targumy do *Pism*, to jest ich dość dużo, ale nie zachował się żaden z epoki talmudycznej. Przeważnie są to dzieła jednostek, a nie prace zbiorowe, jak Targum Onkelosa czy Jonathana. Nie ma targumów do ksiąg Ezdrasza, Nehemiasza i Daniela, co można wytłumaczyć tym, że księgi te napisane zostały częściowo w języku aramejskim.

Swego czasu nowotestamentową naukę próbowano wyprowadzić z tradycji targumicznej. W targumach doszukiwano się źródeł inspiracji dla nowotestamentowej interpretacji ST. Jednak pomiędzy targumami a NT tylko sporadycznie zachodzą punkty styczne. Za przykład może służyć Mk 4, 12, gdzie wyrażenie “żeby się nie nawrócili” odnosi się do Iz 6, 10. Podobnie wyjaśnienie Ps 68, 19 w Ef 4, 8 odzwierciedla interpretację zawartą w targumie, którą trudno wyprowadzić bezpośrednio z tekstu hebrajskiego.

Peszitta

Nazwa *Peszitta*, pochodzi od słowa *paszat*, co znaczy powszechny, albo też jasny, prosty, zwykły. Nazwa ta została nadana dopiero w X wieku przez Mojżesza Bar Kefasa.

Najstarszym przekładem NT na język syryjski jest prawdopodobnie *Diatessaron* (*Harmonia Czterech Ewangelii*), dokonany został przez Tacjana około 160 roku. Kolejny przekład tym razem już poszczególnych czterech *Ewangelii* dokonany został na początku III wieku. Zwany jest wersją starosyryjską, zachował się w dwóch wczesnych manuskryptach: kuretoniańskim i synajskim; sporządzono go na podstawie starego tekstu greckiego.

Na początku V wieku dokonano kolejnego przekładu. Wyszedł on spod jednej ręki, a dokonany został w Edessie. Trud jego dokonania przypisywany Rabbuli, biskupowi Edessy. Przekład ten, został dołączony do już istniejącego przekładu ST i zyskał powszechne uznanie jeszcze przed rozłamem Kościoła Syryjskiego. Przekład obejmował cały NT za wyjątkiem 2 i 3 J, 2 P, Jud i Ap, które zostały przełożone i dołączone dużo później. Cztery brakujące listy pojawiają się w kodeksach z XI wieku, a *Księgę Apokalipsy* dołączono dopiero w XIII wieku. Tak więc przekład powstawał na przestrzeni przeszło tysiąca lat i jest efektem pracy wielu rąk. W X wieku przekład nazwany został *Peszittą*.

Pochodzenie *Peszitty* nie jest pewne. Powstawała w kilku etapach. Najpierw w wieku I i II przetłumaczono księgi ST. Poszczególne księgi są jednak dziełem wielu tłumaczy, przełożono je w różnych okresach, a niewykluczone, że i w miejscach. Większość ksiąg ST przełożona została z języka hebrajskiego i przynajmniej niektóre księgi przełożyć musieli Żydzi. Tradycja targumów zauważalna jest przede wszystkim w *Pięcioksięgu*. Tekst *Peszitty*

niejednokrotnie odbiega od TM i zbliża się do LXX (*Księga Izajasza*, księgi dwunastu proroków), czasem jednak różni się zarówno od TM jak i LXX. Przekład jest nierówny. *Księga Hioba* tłumaczona jest dosłownie, natomiast *Psalmy* zawierają parafrazy i swobodne tłumaczenie metafor. Nadto *Psalmy* jest o cztery więcej. *Pięcioksiąg* uchodzi za najlepiej przełożoną księgę, natomiast *Księgi Kronik* za najgorszą partię tłumaczenia. *Księgi deuterokanoniczne* opracowane zostały znacznie później. Tylko księga *Mądrości Syracha* przełożona została z hebrajskiego, pozostałe księgi przełożono z greki.

Przekład ten górował nad innymi pod względem piękna i doskonałości języka, więc jeszcze w starożytności zdobył wielką powagę i uznanie. Już w wieku V i VI *Peszitta* stała się przekładem przyjętym przez monofizytów, nestorian i jakobitów. Stał się przekładem numer jeden dla wszystkich posługujących się językiem syryjskim. Po dziś dzień jest przekładem urzędowym Kościoła Syryjskiego. Z *Peszitty* dokonano przekładów na język arabski i perski.

Tekst *Peszitty* został opatrzony znakami samogłoskowymi czyli masorą. Jakobici mieli masorę zachodnią, natomiast nestorianie wschodnią. Współczesne wydania *Peszitty* posiadają inną masorę w ST (wschodnią), a inną w NT (zachodnią), ponieważ tekst ST lepiej przechowali nestorianie, a NT – jakobici.

Najstarszym manuskrytem jest *Codex Ambrosianus* z VI/VII wieku. Większość rękopisów *Peszitty* znajduje się w Londynie i stanowi własność British Museum.

Starołacińskie przekłady

Itala, jeden ze starołacińskich typów tłumaczeń *Biblii*. Nazwa pojawia się po raz pierwszy w niejasnym tekście Augustyna, odnoszącym się do istniejących łacińskich przekładów (*De doctrina christiana* 2, 15). Nazwa nie dotyczy konkretnego przekładu lecz określonego typu przekładów, różniący się słownictwem i stylem od wcześniejszych tłumaczeń pochodzenia afrykańskiego (*versio Afra*), występujący w dziełach pisarzy kościelnych Italii oraz Galii. Oznacza ona tę postać łacińskich tekstów *Pisma Świętego*, która stanowi etap bezpośrednio poprzedzający powstanie *Vulgaty*. Przekładu ksiąg ST dokonano na podstawie LXX, a NT z tzw. recenzji zachodniej. *Italę* charakteryzuje literalne trzymanie się greckiego oryginału oraz prosty, codzienny, nie pozbawiony błędów język.

Początkowo kościół zachodni posługiwał się językiem greckim, nie było więc zapotrzebowania na łacińskie przekłady. W połowie II wieku w Afryce Północnej zaczęto przechodzić na łacinę. Około roku 190 łacińską liturgię zaprowadzono w Rzymie, a następnie w południowej Galii.

Najstarszym dowodem na istnienie łacińskiego przekładu są *Akta męczenników* ze Scylium koło Kartaginy (ok. 180). Następnym dowodem są cytaty biblijne w pismach Tertuliana. Na podstawie spuścizny literackiej Cypriana uważa się, że za jego czasów istniała już kompletna łacińska wersja *Biblii*. Pierwszym świadkiem posługiwania się przekładami łacińskimi na terenie Europy (Rzym) jest Nowacjan (zm. 257). Starołacińskie przekłady dokonywane były z *Septuaginty*.

Do najważniejszych rękopisów należą *Vercellensis* (IV w.), *Veronensis* (V w.) i *Corbeiensis* (V w.).

Vulgata

W końcu IV wieku istniało już wiele łacińskich przekładów biblijnych. Największym wśród nich autorytetem cieszyła się *Itala* – trud jej przełożenia przypisywano samemu księciu

apostołów, Piotrowi – i używano jej do celów liturgicznych. Jednak tekst *Itali* nie był ustalony i poszczególne jej odpisy różniły się między sobą. Winę za ten stan rzeczy ponosili kopiści, którzy niejednokrotnie więcej uwagi poświęcali ozdobnemu kaligrafowaniu niż dokładnemu odpisowi. Ponadto znaleźli się wśród nich poprawiacze, którzy dołączali do tekstu własne dodatki, bądź wprowadzali glossy poczynione przez czytelników. Dotyczyło to przede wszystkim czterech *Ewangeli*, które niektórzy z kopistów próbowali ujednoczyć i zharmonizować. Stąd też wiele odpisów zawierało różne warianty tekstu i z tego też powodu wynikała potrzeba ujednoczenia tekstu.

Papież Damazy w 383 roku zlecił wykonanie tego zadania Hieronimowi (346-420). Hieronim przystępując do pracy zaopatrzył się w możliwie najstarsze i najpewniejsze greckie rękopisy. Praca nad NT polegała na poprawianiu *Itali*. Ograniczył się do usunięcia dodatków i poprawienia sensu tam, gdzie został on przeinaczony. Nie był to więc nowy przekład lecz raczej rewizja, przejrzanie i ujednoczenie dotychczasowych kopii.

W roku 394 Hieronim rozpoczął pracę nad ST. Najpierw dokonał rewizji *Psalterza*, posługiwał się przy tym *Septuagintą*. Praca była – jak przyznaje to sam tłumacz – zbyt pośpieszna, a przez to niedokładna. W roku następnym Hieronim wyruszył do Palestyny, osiadł w Betlejem i tu kontynuował pracę nad ST. Teraz jednak korzystał z *Heksapli*, czyli opracowanej przez Orygenesisa *Septuaginty*. Nie wiadomo czy poprawił w ten sposób wszystkie księgi ST, czy jedynie większą ich część. Po dziś dzień zachowały się tylko niektóre z nich.

Najważniejszy przełom w pracy dokonał się około 390 roku, kiedy to Hieronim porzucił *Septuagintę* i sięgnął do hebrajskiego oryginału. Tym razem był to już zupełnie nowy przekład. Tekst hebrajski, na którym się oparł, był bliski obecnemu MT. Tłumacząc poszczególne księgi często zasięgał rady u żydowskich rabinów. Hieronimowi bardziej zależało na wiernym oddaniu sensu oryginału niż na trosce o piękno łaciny. W 393 roku zaczął się uczyć aramejskiego. Było to konieczne w pracy nad *Księgą Daniela* i *Ezdrasza*. Również *Księgę Tobiasza* i *Judyty* przełożył z aramejskiego. Nie przełożył natomiast Bar, Mdr, Syr i 1-2 Mch, których nie uważał za kanoniczne. Pracę swą ukończył w 406 roku.

Przekład został nazwany *Vulgatą*. Nazwa pochodzi od *vulgare*, co znaczy: rozgłaszać, rozpowszechniać, tak więc *Vulgata* znaczy: rozgłoszona, pospolita, powszechna.

Jakkolwiek przekład NT przy nielicznych zarzutach spotkał się z powszechnym uznaniem (była to raczej rewizja niż przekład), to jednak w przypadku ST rzecz miała się odwrotnie. Przekład Hieronima zawzięcie krytykowano za odejście od *Septuaginty*, do której szacunek był wtedy bardzo wielki. Zarzucano mu wprowadzanie do Kościoła judaizmu oraz to, że z powodu jego przekładu Kościół łaciński zacznie się różnić od greckiego, a poganie powiedzą, iż chrześcijanie zmienili swoje prawo. Zarzucano nawet lekceważenie stojącego za *Italą* autorytetu apostoła Piotra. Głównym powodem był z pewnością konserwatyzm natury ludzkiej i przekonanie, że to, co nowe musi być gorsze od tego, do czego się przyzwyczailiśmy. Szczególnie zaciekle atakował Hieronima Rufin, który pytał: „Jak to, więc przez czterysta lat Kościół błędził i nie wiedział, co jest prawdą?” Niemniej przekład Hieronima stopniowo zyskiwał na popularności i powoli wchodził w życie. W VI wieku autorytet *Vulgaty* zrównał się z *Italą*, a w połowie VII wieku stał się podstawowym przekładem i *Biblią* w kościele zachodnim, zastępując dokonany w oparciu o *Septuagintę* przekład starołaciński. W wieku VIII z *Vulgaty* korzystali już wszyscy.

Praca Hieronima była rewolucyjna, bo udało mu się obalić autorytet *Septuaginty* w Kościele łacińskim. Dokonany przezeń przekład uchodzi za najlepszy jakiego dokonano w starożytności. Wywarł on niemały wpływ na dalsze kształtowanie się terminologii kościelnej i rozwój idei teologicznych. W pewnym stopniu przyczynił się jednak do powiększenia różnic między kościołem zachodnim a wschodnim, w którym grecka LXX była od początku w wielkim poszanowaniu. Pierwsze przekłady na europejskie języki narodowe dokonane zostały wła-

śnie z *Vulgaty*.

Jednym z najlepszych zachowanych rękopisów *Vulgaty* jest *Codex Amiatinus* pochodzący z początku VIII wieku, zawierający całą *Biblię*.

Vulgata była pierwszą wydaną drukiem książką – *Biblia Gutenberga* (Moguncja 1452-1456).

Inne przekłady

Nie wiadomo dokładnie kiedy powstały pierwsze przekłady na dialekty języka koptyjskiego (bohairycki, sahidycki, fajumski, achmimicki). Niektórzy przypuszczają, że pierwsze cząstkowe przekłady pojawiły się zaraz po roku 200. Pewnym jest, że około roku 350 był już przekład całej *Biblii* na dialekt sahidycki. Reprezentuje on tekst wczesno-aleksandryjski.

Wulfila, bądź Ulifas (310-382), „grecki apostoł”, działający na terenach Dacji i Bosforu nawracając Gotów na wiarę chrześcijańską obrządku ariańskiego. Jako biskup Tauridy uczestniczył w obradach I soboru Nicejskiego (325). Jako pierwszy na świecie podjął się tłumaczenia *Biblii* na język niebiblijny, gocki. Zanim przystąpił do pracy, najpierw stworzył alfabet gocki. Przekładu dokonał w oparciu o recenzję antiocheńską LXX i NT, a przełożył całą *Biblię* za wyjątkiem *Ksiąg Królewskich* (by wojowniczych Gotów nie zachęcać do nowych wojen). Przekład zachował się tylko we fragmentach.

W latach 406-436 Mesrob i Izaak przetłumaczyli całą *Biblię*. ST przetłumaczony został z LXX, ale tylko 22 księgi (wpływ Peszitty). Zasadniczo biorąc przekład reprezentuje tekst aleksandryjski, ale nie zawsze, ponieważ tłumacze korzystali również z Hexapli Orygenesesa. Apokryfy przetłumaczone zostały w wieku VIII, a do kanonu wciągnięte w wieku XII.

Na język gruziński pierwszego przekładu dokonano w końcu V wieku, a był to najprawdopodobniej przekład z języka ormiańskiego.

Przekład na język etiopski dokonany został przez dziewięciu mnichów syryjskich w V wieku (prawdopodobnie). Uciekli oni z Bizancjum podczas prześladowań monofizytów. Stary Testament tłumaczony był z LXX. Biblia etiopska zawiera 81 ksiąg, w tym 46 ksiąg ST i 35 NT.

Pierwszy przekład na język słowiański został rozpoczęty w roku 864 przez braci Cyryła (zm. 869) i Metodego (zm. 885), a kontynuowany był po ich śmierci. Przekład został podjęty z myślą o bałkańskich Słowianach i początkowo ograniczał się do partii liturgicznych (Ewangelie, Dzieje, Listy, Psalmi). Gdy zostało to dokonane Metody podjął się tłumaczenia dłuższych partii ST.

Przekład arabski powstał przed VII wiekiem, a tłumaczony był ze staro-syryjskiego.

Ponadto powstały przekłady na języki: nubijski, perski, sogdiana.

Pięcioksiąg

Pomiędzy tekstem *Pięcioksięgu* w wersji *Septuaginty* a tekstem masoreckim zachodzi ok. 1900 różnic. Różnice *Septuaginty* względem MT uzyskują wsparcie ze strony *Pięcioksięgu Samarytańskiego*, który różni się względem *Septuaginty* w 4000 miejscach, a względem MT w 6000. Samo już tylko to statystyczne zestawienie przemawia na korzyść *Septuaginty*. Również qumrańskie fragmenty *Pięcioksięgu* zazwyczaj potwierdzają *Septuagintę* lub *Pięcioksiąg Samarytański*.

Autorstwo

Według tradycyjnego poglądu Mojżesz uchodzi za autora *Pięcioksięgu*. Niemniej już od dawna czyniono pewne zastrzeżenia. Tertulian uważał, że każdą księgę ST przeredagował Ezdrasz. Hieronim uważał, że wyrażenie „aż do dnia dzisiejszego” w Rdz 35, 20 i Pwt 34, 6 odnosi się do czasu, kiedy opowiadanie *Pięcioksięgu* zostało napisane. We wczesnych pismach rabinackich utrzymywano, że ostatni rozdział *Pięcioksięgu* (Pwt 34), opisujący śmierć Mojżesza, napisał Jozue. O wiele poważniejsze zastrzeżenia postawił w XIII wieku uczony żydowski Abraham Ben Ezra z Toledo, powołał się on m.in. na zwroty „Mojżesz napisał Prawo”, „Kananejczyk był wówczas w kraju”, „na górze, gdzie Pan się ukazuje”, „jego łoże było z żelaza”, a także na „tajemnicę dwunastu tablic” z Pwt 27, 2-8 (por. Jz 8, 32. 34), które miały mieścić całe Prawo. W wieku XVII zastrzeżenia zgłosił Tomasz Hobbes w *Lewiatanie* (1651), Baruch Spinoza w *Tractatus theologico-philosophicus* (1670), ponadto: Simon, Massius, Pereira, Bonfrere.

Pięcioksiąg zawiera szereg zwrotów i określeń, które nie mogły wyjść spod ręki Mojżesza. Hobbes powołał się na przykład Rdz 12, 7, który podaje, iż w czasach Abrahama „Kananejczyk był w kraju”, co sugeruje, iż w czasach autora Kananejczycy nie znajdowali się już w tym kraju⁶. Pojawia się wzmianka o królu izraelskim w Rdz 36, 31; określenie Kanaanu jako „kraju Hebrajczyków” (Rdz 40, 14); Abraham, Aaron i Mojżesz nazywani są prorokami, podczas gdy określenie to powstało dopiero w czasach Samuela (1 Sm 9, 29); miasto, z którego wyszedł Abraham, nazwane jest „Ur chaldejskim” (Rdz 11, 28. 31; 15, 7), podczas gdy Chaldejczycy przybyli do Mezopotamii dopiero w VII wieku; kilkakrotnie wzmiankowani Filistyni (Rdz 10, 14; 21, 32. 34; 26, 14. 18), którzy przybyli do Palestyny ok. 1200 roku a.Ch.; podobnie też Aramejczycy. Według Rdz 38, 8 Juda nakazuje synowi dopełnienie obowiązku lewiratu, natomiast według Lb 36 lewirat ustanowił Mojżesz po prośbie córek Selofchada; w wielu tekstach ziemie położone na wschód od Jordanu rozumiane są jako ziemie leżące za Jordanem (Rdz 50, 10; Lb 22, 1; 32, 32; 35, 14; Pwt 1, 1. 5; 3, 8; 4, 46); nazwy niektórych miast kanańskich podawane są wraz z wyjaśniającą nazwą, nadaną im dopiero po zdobyciu Kanaanu (np. Luz – Betel, Kiriath-Arba – Hebron, Efrata – Betlejem). Mojżesz nie mógł napisać, że góry Garizim i Ebal, są naprzeciw Gilgal (Pwt 11, 30-31), skoro dopiero po przekroczeniu Jordanu nadano nazwę Gilgal (Jz 5, 9). Lb 21, 14 wspomina źródło mówiące o wyjściu z Egiptu i wędrówce narodu przez pustynię (Księga Wojen Pana). Uwaga, iż Jozue spisał „te słowa w Księdze Prawa Bożego” (Jz 24, 26). Ponadto powtórzenia, w tym przede wszystkim dekalog, zapisany dwukrotnie w Wj 20 i Pwt 5.

---

⁶ *Lewiatan*, III, 33.

ST w odniesieniu do pierwszej swojej księgi używa określeń: *Księga Prawa* (Pwt 17, 18; 28, 58. 61; 29, 19. 20; 30, 10; 31, 11. 24. 26; Jz 1, 8; 8, 31. 32. 34; 24, 26; 2 Krl 22, 8. 10. 11. 13. 16; 2 Krn 17, 9; 19, 10; 23, 18; 30, 16; 34, 15. 16. 18. 21. 24; Ne 8, 1. 3. 5. 8. 18; 9, 3; 13, 1), *Księga Przymierza* (Wj 24, 7; 2 Krl 23, 2. 21; 2 Krn 34, 15. 30), *Księga Mojżesza* (2 Krn 35, 12; Ezdr 6, 18), *Prawo Mojżesza* (Dn 9, 11). W 2 Krl 22, 8 i 2 Krl 23, 2 oraz w 2 Krn 34, 14 i 2 Krn 34, 30 oba te określenia stosowane są zamiennie i są określeniami synonimicznymi. Nie jest to zapewne kwestia wahań, jaką nazwę nadać najstarszej księdze biblijnej – *Księgi Prawa*, czy *Księgi Przymierza*, to mogą być nazwy dwu spośród czterech źródeł *Pięcioksięgu*. W czasach redagowania *Ksiąg Królewskich* owe źródła były już połączone.

Teksty mówiące o odczytywaniu *Prawa* przed zgromadzonym ludem (Wj 24, 7; 2 Krl 23, 2; 2 Krn 34, 30; Ne 8, 3) świadczą o tym, że pierwotnie księga ta nie miała obecnej objętości (teksty z Nehemiasza świadczą już o znacznej jej objętości).

Źródło Jahwistyczne

Źródło Jahwistyczne (J) mówi najpierw o stworzeniu pierwszych rodziców, następnie ich upadku. Ludzkość coraz bardziej pogrążała się w grzechach, które stały się powodem potopu. Po opisie tego kataklizmu Jahwista przytacza opowiadanie o budowie wieży Babel i rozproszeniu się ludzkości po-potopowej, następnie mówi o Abrahamie, Izaaku, Jakubie i Ezawie oraz ich potomkach, poświęcając wiele uwagi postaci Józefa i osiedleniu się jego braci w Egipcie. Następnie przedstawia ucisk w Egipcie, exodus i wędrówkę przez pustynię, kończy zajęciem Zajordania przez plemiona Rubena, Gada i część Manassesesa. Wzmianka o śmierci Mojżesza jest ostatnim urywkiem Jahwisty w *Pięcioksięgu*.

W antropomorficzny sposób przedstawia Boga. Sprawiedliwe rządy Boga opierają się na żelaznej zasadzie, że grzech ludzki musi zostać ukarany. Istnieje ścisły związek między winą a losem człowieka. Źródło Jahwistyczne stanowiło samoistną księgę, która przedstawiała losy Izraela od stworzenia wszechświata, aż do zajęcia Kanaanu. Jahwista nazwy ludów podaje w liczbie pojedynczej, Górę Bożą nazywa Synaj (Wj 19, 18), teść Mojżesza nazywa się Hobab ben Reuel (Wj 2, 18; Lb 10, 29). O Palestynie mówi jako o kraju rozciągającym się „od Rzeki Egipskiej aż do wielkiej rzeki, rzeki Eufrat” (Rdz 15, 18), a to odpowiada granicom państwa Dawida (1010-970). Mieszkańcy Palestyny nazywani są Kananejczykami (Rdz 12, 6; 13, 7; 24, 3; 38, 2). Niewolnicę jahwista określa rzeczownikiem *szifchah* (Rdz 16, 5), elohista w takim przypadku woli wyraz *amah* (Rdz 21, 12). Siódemka określana jest terminem *szibah*, a nie *szeba*, jak w pozostałych źródłach. Jako jedyne ze źródeł stosuje termin *sz^eol*.

Źródło Jahwistyczne odznacza się zaletami stylistycznymi. Winno ono pochodzić z Judei (np. Hebron). Określamy je literą J ze względu na stosowanie imienia Jahwe, oraz ze względu na Judeę, jako miejsca powstania.

Autor dzieła jahwistycznego był najwyraźniej mieszkańcem południowej Palestyny. W swoich opowiadaniach mówi o Hebronie (Rdz 13, 18; 18, 1), Beerszebie (Rdz 26, 23. 25b-33) i Kadeszu (Rdz 16, 14); przytacza opowiadanie o zniszczeniu Sodomy i Gomory (Rdz 19, 1-29); dużo uwagi poświęca Judzie jako przodkowi plemienia Judy (Rdz 37, 26 nn; 43, 8 nn; 44, 18 nn; 49, 8-12); Kaina przedstawia jako przodka sąsiadujących z tymże plemieniem Kenitów (Rdz 4); zajmuje się pochodzeniem wschodnich sąsiadów Judy – Ammonitów i Moabitów (Rdz 19, 30-38).

Wykaz królów Edomu z Rdz 36, 31-43 świadczy, iż ostateczna redakcja źródła jahwistycznego nastąpiła wkrótce po ustanowieniu w Izraelu instytucji królewskiej, około roku 1030 a.Ch. Z kolei fakt, iż jahwista mówiąc o Palestynie ma na myśli kraj rozciągający się „od Rzeki Egipskiej aż do wielkiej rzeki, rzeki Eufrat” (Rdz 15, 18) wskazuje na redakcję w cza-

sach Dawida (ok. 1010-970). Ostateczna redakcja musiała nastąpić przed podziałem państwa izraelskiego po śmierci Salomona (jahwista pozytywnie wypowiada się o sanktuarium w Betel – Rdz 12, 8; 13, 3; 28, 19).

Źródło jahwistyczne zajmuje się m.in. teologią zła. Zastanawia się nad faktem istnienia zła i sposobem jego pojawienia się na świecie. Początkowo człowiek nie znał ani dobra, ani zła. Zło przyszło za sprawą węża i następnie zakorzeniło w ludzkiej naturze. Zło tkwi w człowieku, a Bóg nie toleruje zła i karze wszelkie zło. Dlatego wypędza człowieka z Edenu, dlatego zsyła potop, dlatego miesza języki budowniczym wieży Babel, dlatego spuszcza ogień na Sodomę i Gomorę, dlatego zsyła dziesięć plag na Egipt. Z powodu człowieka cierpią również ziemia (Rdz 3, 17; 5, 29) i zwierzęta (Rdz 6, 7). Jednak pojawia się nuta eschatologicznego optymizmu. Narodzony z kobiety syn (potomstwo) ma zdeptać źródło zła (Rdz 3, 15), a więc w przyszłości człowiek ma zostać uwolniony od zła. Szczególną rolę nadaje też idei „potomstwa” (עֲרֵוֹ), ma ono odegrać ważną eschatologiczną rolę. Potomstwu Abrahama obiecał Bóg dać ziemię kanaańską (Rdz 12, 7; 13, 15; 24, 7)⁷.

Źródło Elohistyczne

Źródło Elohistyczne (E) nie obejmuje tyle fragmentów co J., nie posiada prehistorii ludzkości. Zaczyna fragmentarycznie od 15, 1-6, następnie często występuje w rozdziałach 20-50; w *Księdze Wyjścia* obejmuje znaczną część rozdziałów 1-24; w *Księdze Kapłańskiej* nie występuje; w *Księdze Liczb* fragmenty rr. 11-14, 20-23, 25 i 32; w *Księdze Powtórzonego Prawa* jedynie krótkie fragmenty rozdziałów 31, 33, 34. W *Księdze Jozuego* należałoby doń przypisać znaczne partie dwunastu pierwszych rozdziałów oraz rozdział 24 (w całości). Źródło to oznaczamy literą E dla imienia Elohim oraz Efraima, jako miejsca powstania.

Źródło Elohistyczne przedstawia historię teokracji od Abrahama, do śmierci Mojżesza, a jeżeli weźmie się pod uwagę również *Księgę Jozuego*, do zajęcia Kanaanu. Nie przedstawia prehistorii, swoje zainteresowanie ogranicza wyłącznie do narodu wybranego. Opisuje przygotowanie przymierza w osobie patriarchów (Abraham, Jakub, Józef), pobyt w Egipcie, wyjście z Egiptu, wędrówka przez pustynię, przymierze na górze Horeb, grzech i jego konsekwencje (złoty cielec), dojście do ziemi obiecanej. W źródle elohistycznym zasadniczo znajdują się teksty narracyjne, ale najważniejsze miejsce zajmują teksty prawne, a mianowicie Dekalog (Wj 20, 1-17) i Kodeks Przymierza (Wj 20, 22 – 23, 33). Podczas gdy źródło jahwistyczne kładzie nacisk na historię patriarchów, źródło elohistyczne w szczególny sposób uwydatnia działalność Mojżesza.

Elohista Górę Bożą nazywa Horebem (Wj 3, 1)), a teściowi Mojżesza nadaje imię Jetro (Wj 3, 1; 4, 18; 18, 1). Mieszkańcy Palestyny nazywani są Amorytami (Rdz 15, 16; 48, 22). Imieniem Boga jest ogólnosemickie określenie Elohim. Elohisty podaje co prawda szczegóły odnośnie imienia JHWH, ale oszczędnie posługuje się tym imieniem. Częściej niż inni stosuje Adonaj (Pan, pan). W opisie Boga elohista unika antropomorfizmów. Bóg nie kontaktuje się z człowiekiem bezpośrednio, jeżeli chce mu coś powiedzieć czyni to za pośrednictwem snów, czasem przemawia z obłoku, a chcąc przeprowadzić jakiś zamiar na ziemi posługuje się aniołami. Elohisty powołuje się na *Księgę Wojen Pana*. Abraham przedstawiony jest jako prorok. Przedstawia same wydarzenia na tle historii, nie podkreśla związku między winą a karą. Miejscem pobytu Abrahama jest nie Hebron, lecz Beerszeba. Źródło elohistyczne wyróżnia się tak-

---

⁷ Również E i K mówią o potomstwie Abrahama, jednak w odmienny sposób (zob. 15, 3-5; 17, 7; 22, 18). Tak więc idea potomstwa Abrahama jest starsza od każdego z czterech źródeł, a każde z nich – J, E, K – wykorzystało ją w nieco inny sposób. W czasach królewskich powstała idea potomka Dawida, mesjasza, który ma odegrać wielką eschatologiczną rolę.

że tym, że przytacza mnóstwo szczegółów historycznych i nazw, nie odznacza się zaletami stylistycznymi.

Idea potomstwa Abrahama uzyskuje szersze zastosowanie niż u jahwisty. W potomstwie Abrahama błogosławione mają być wszystkie narody (22, 18).

Ojczyzną elohisty wydaje się być państwo północne, a jego dzieło wskazuje na prawdopodobny jego związek z ruchem prorockim rozwijającym się w królestwie północnym od czasów Eliasza do Amosa i Ozeasza. Dzieło jego może odpowiadać Księdze Sprawiedliwego, o której wzmiankuje Jz 10, 13 i 2 Sm 2, 18. Mogła ona zostać ukończona tuż po śmierci Saula, w chwili gdy Izrael był przez okres siedmiu lat podzielony na dwa królestwa (ze względu na prośbę z Pwt 33, 7 – „Wysłuchaj Panie głosu Judy i przyprawdź go do jego ludu”).

Źródło Kapłańskie

Źródło Kapłańskie (P). Na jego treść składa się historia stworzenia, potopu, pobieżnie przedstawione dzieje patriarchów i obszernie ujęte dzieje Mojżesza. Najobszerniej podane zostały przepisy kultowe i moralne (Wj 25-40, Kpł i Lb 1-10). Źródło kończy się notatką o śmierci Mojżesza (Pwt 32, 48-52 i 34, 1. 7-9). Na ogół współcześni egzegeci w Kodeksie Kapłańskim wyróżniają pięć dokumentów: historia kapłaństwa, przepisy dotyczące ofiar, Kodeks Świętości (Kpł 17-26), Prawo Czystości (Kpł 11-15) i uzupełnienia.

Ma najbardziej specyficzne słownictwo. Żadne ze źródeł nie jest tak dobrze rozpoznawalne na podstawie słownictwa i osobliwości stylistycznych. Porównywalnie specyficzny dobór słów ma jeszcze źródło D. Jedną z cech charakterystycznych dla P jest określanie kobiety m.in. terminem *n^ekeba*, termin *balal*, *to^edot*; zwrot *syn x-ciu lat*. Nie występuje *Adonaj*.

Tutaj podkreślone zostaje obrzezanie jako znak przynależności do ludu wybranego. Małżeństwa mieszane są potępiane. Wysoką rangę uzyskuje sabat wyprowadzony z działalności stwórczej samego Boga. Tylko ofiary lewickie są legalne i opisywane są z wielką dokładnością, jak również najrozmaitsze urządzenia Przybytku. Wiele uwagi poświęca się przepisom o czystości i nieczystości rytualnej.

Dokument P wielokrotnie powtarzana obietnicę przejęcia ziemi (Rdz 17, 8; 28, 4; 48, 4) i przypisuje jej większe znaczenie niż inne źródła, a jednak nie kończy się relacją o przejęciu ziemi.

Chronologia źródła kapłańskiego oparta jest na kalendarzu słonecznym. Składał się on z 364 dni, podzielonych na 12 miesięcy po 30 dni każdy. Okres kwartalny składał się z 13 tygodni. Po każdym kwartale dodawano jeden dzień dla uzupełnienia liczby dni w roku. Początek roku i każdego kwartału wypadł zawsze w środę. Stabilizowało to święta, gdyż określony dzień każdego miesiąca przypadał zawsze na ten sam dzień tygodnia.

Źródło kapłańskie pewne wydarzenia z przeszłości umieszcza w ściśle oznaczonych dniach tygodnia. Pierwszy dzień tygodnia stanowi pamiątkę dzieła stworzenia i powołania do bytu świata (Rdz 1, 3-5), początek potopu (Rdz 7, 11), pierwszy dzień manny (Wj 16, 13b-20). Czwarty dzień tygodnia stanowi punkt wyjścia dla kalendarza kapłańskiego. W tym też dniu stworzone zostały wyznaczające czas ciała niebieskie (Rdz 1, 14-19), ukazały się szczyty gór po potopie (Rdz 8, 5), początek ustępowania wód potopu (8, 13), ukazała się sucha ziemia po potopie (8, 14), wyjście w Egiptu (Wj 12, 31-51; Lb 33, 3) i postawienie przybytku wraz z Namiotem Spotkania (Wj 40, 1-17). Teologiczny sens dnia siódmego jako szabatu uzasadniony jest przede wszystkim w opisie stworzenia (Rdz 2, 1-4a), a również w opisie wędrówek po pustyni; w siódmym dniu lud gromadzi się przed Bogiem i ogląda Jego chwałę (Wj 16, 7-13), w siódmym dniu Bóg ukazuje się Mojżeszowi na górze Synaj.

Źródło kapłańskie relacjonuje historię przymierzy, które Bóg zawierał z człowiekiem.

Pierwsze zostało zawarte zaraz po stworzeniu człowieka (Rdz 1, 28-29); drugie zawarte zostało po potopie, a znakiem jego była tęcza (9, 1-17); trzecim było przymierze z Abrahamem, a znakiem jego było obrzezanie (Rdz 17), ostatnie przymierze zawarte zostało na Synaju, a jego znakiem był dzień szabatu (Wj 31, 16-17).

Dzieło kapłańskie odnosi się przede wszystkim do spraw kultu, ale zawiera ono także postanowienia, które zobowiązują Izraelitów do poprawnej postawy wobec bliźnich, szacunku dla nich i ich własności. „Nie mścij się i nie chowaj urazy do członków twego narodu” (Kpł 19, 18). Przestrzeganie przepisów kultowych miało doprowadzić Izraelitów do świętości. „Bądźcie święci, bo Ja, wasz Bóg, jestem święty” (Kpł 19, 2).

Pewne partie tego źródła pochodzą z czasów Mojżesza, jak np. Lb 33,1-49, gdzie Mojżesz zapisał miejsca postoju podczas wędrówki przez Synaj.

Według Wellhausena rytuał ofiarniczy Izraela (Kpł 1-7) miał pochodzić z czasów po niewoli, a w najlepszym razie z okresu wygnania. Tymczasem wykazuje on wiele analogii z rytuałem praktykowanym w Kanaanie w XIV wieku a.Ch., czego dowodzi literatura klinowa z Ras Szamra (Ugarit). Izraelici mogli go znać jeszcze przed wejściem do Kanaanu, a w najgorszym wypadku tuż po wejściu. Ponieważ hebrajski rytuał posiada znacznie więcej analogii z rytuałem z Ugarit niż z późniejszym rytuałem fenickim, należy przyjąć, że powstał przed wiekiem X a.Ch.

Źródło Kapłańskie, a przynajmniej te jego partie, które przypadają na Wj 25-40, znał Dawid, który instruując Salomona odnośnie naczyń, świeczników, stołów na chleby pokładne, kadzielnic, dzbanków, pucharów, ołtarza kadzenia i cherubów przykrywających Skrzynię Przymierza (1 Krn 28, 14-18) powołał się na pismo pochodzące od Pana (28, 19). Pismo to dość ściśle odpowiada Wj 25-40. Wzmianka z 1 Krn 28, 19 może co prawda sugerować Dawidowe autorstwo niektórych partii Wj 25-40, ale może też oznaczać, że Dawid powołał się na jakieś dawniejsze dzieło, o którym wiedział, że pochodzi od Pana. Salomon zgodnie z „nakazem Mojżesza” składał ofiary całopalne w szabaty, w święta nowiu i w trzy coroczne święta, w Święto Przaśników, w Święto Tygodni i w Święto Szalasów (2 Krn 8, 13). Owe „nakazy Mojżesza” znajdują się w należących do P Wj 23, 14-17; 34, 22-23; Lb 28, 9-31; 29, 1-39. Według 1 Krn 6, 34 spalanie ofiar na ołtarzu całopalenia i ołtarzu kadzidlany, a także służba w miejscu najświętszym w zbudowanej przez Salomona świątyni, zaprowadzona została według nakazów Mojżesza. Nakazy te zawarte są w źródle kapłańskim. Joasz odnośnie daniny na rzecz Namiotu Świadectwa powołał się na Mojżesza (2 Krn 24, 6), mowa jest o niej w Wj 30, 11-16. Hiskiasz zaprowadzając obowiązek płacenia dziesięciny powołał się na Prawo Pańskie (2 Krn 31, 4-5), a obowiązku tym mówi należący do P Lb 18, 12-13. 21. 24, zaprowadził również ofiary całopalne i wieczorne, ofiary całopalne w szabaty, na nów księżyca i święta uroczyste powołał się na Zakon Pański, a przepisy te podane są w należącym do P Lb 28, 1-29. 39. Podczas obchodów Paschy za Jozjasza, zabijając baranka paschalnego, a także przy innych szczegółach, zwracano pilną uwagę, aby każdy szczegół był zgodny z Prawem Mojżesza (2 Krn 35, 6. 12. 13). O baranku paschalnym mówi Wj 12, 8-9.

Źródło Deuteronomiczne

Źródło Deuteronomiczne (D) pokrywa się z ostatnią księgą Pięcioksięgi niemal w całości. Tylko niektóre fragmenty należą do dzieła jahwistycznego (34, 1b-4), elohistycznego (31, 14-17. 23; 33, 1-9; 35, 5. 6. 10) i kapłańskiego (34, 1a. 7-9). Poza tym w stylu deuteronomicznym pisane są dwa fragmenty *Księgi Wyjścia* (12, 24-27 i 13, 3-16). Deuteronomista przejął tradycję historyczną źródła jahwistycznego i elohistycznego, opiera się też na zbiorach prawnych obu źródeł. Główną jego część stanowią mowy Mojżesza, których znajdujemy trzy:

pierwsza wygłoszona na stepach Araba (Pwt 1, 1 – 4, 43), druga w dolinie naprzeciw Bet Peor (4, 44 – 26, 19) i trzecia w jakimś nieznanym miejscu (29-30).

Opowiadania historyczne stanowią najczęściej obramowanie sekcji prawniczych i parenetycznych. Deuteronomista opowiada o wymarszu spod Horebu aż do podboju Transjordanii, o misji Jozuego i śmierci Mojżesza.

Podobnie jak Elohista Górę Bożą, nazywa Horebem (Pwt 5, 2), a mieszkańców Palestyny – Amorytami (Pwt 1, 7. 19 nn); Filistyni nazwani zostali Kaftorytami (2, 23), podczas gdy jahwista (Rdz 10, 14; 26, 1. 8. 14; Wj 32, 31) i elohista (Rdz 21, 32. 43; Wj 13, 17) – Filistynami. Używa określenia *szebet* (laska, ród, plemię), nie używa *matteh* (gałąź, laska, ród, plemię), ani *miszpahah* (ród, plemię, rodzina). Jednym z charakterystycznych zwrotów jest „ręką mozną i wyciągniętym ramieniem” (Pwt 4, 34; 5, 15; 7, 19; 11, 2; 26, 8).

Najważniejszym dokumentem źródła deuteronomicznego jest *Kodeks Jedności*, nazywany też *Kodeksem Deuteronomicznym* (12, 1 – 26, 15), który składa się z 37 artykułów tworzących bądź pewne grupy praw, bądź pojedynczych przepisów. Jego przepisy prawne są dość szczegółowe i dotyczą życia religijnego, spraw sądowych, wojennych, małżeńskich, rodzinnych, oraz obowiązków wobec bliźnich. Kodeks Jedności przepojony jest ideą jedności: Jeden Bóg, jedno miejsce święte, jeden lud, jeden obrządek (ujednolicony) i jeden stan kapłański.

Jednak rr. 6-11 nie aż tak bardzo różnią się od 12-26, łączy z nimi wspólne słownictwo. Nie ma potrzeby, by partie te względem siebie rozdzielać.

Zasadniczy zrab Źródła Deuteronomicznego pochodzi niewątpliwie jeszcze od Mojżesza (4, 44 – 26, 19), niemniej według wzmianki z *Księgi Jozuego* (8, 31), do Mojżeszowego Zakonu należeć miało również Pwt 27, 5-6. W księdze tej znajdujemy też informację, że Jozue również dokonywał zapisów w tej księdze (24, 26). Dzieło to od samego początku znajdowało się w rękach kapłanów (Pwt 17, 18), którzy je trzymali przy Skrzyni Przymierza (Pwt 31, 26; 2 Krn 6, 11).

Jeszcze Mojżesz zalecił by dzieło to było czytane co siedem lat w czasie Świąta Namiotów (Pwt 31, 10-11), zalecił też by przyszedł król sporządził sobie jego odpis i codziennie czytał dla zdobycia bojaźni Pańskiej (17, 19). Joaszowi przy koronacji wręczono Zakon (2 Krn 23, 11). Jednak po śmierci Hiskiasza dzieło to poszło szybko w zapomnienie. Przypomniano je dopiero w czasach Jozjasza. Powołał się nań Daniel (9, 11). Pwt 24, 16 cytowany jest przez 2 Krl 14, 6 i 2 Krn 25, 4, w obu przypadkach z zaznaczeniem, że cytat pochodzi z „Księgi Zakonu Mojżeszowego”.

Redakcja Pięcioksięgu

Problemem jest datowanie źródeł, jak i poszczególnych etapów redakcyjnych. Przeciwno późnej redakcji przemawia użycie pewnych terminów. *Pięcioksiąg* używa wyłącznie *cahak*, podczas gdy inne księgi ST używają *śahak* i tylko jeden raz *cahak*. Imię Izaak stosowane jest wyłącznie w formie *Jicchaak*, w innych księgach ST występuje również *Jiśchaak*. Tylko *Pięcioksiąg* stosuje *abib* jako określenie kłosa, w innych księgach – *szibbolet*. *Pięcioksiąg* nie stosuje określenia *Jahwe Sybaot*. Nie występuje słowo Jeruzalem, a tylko „miejsce, które obierze Pan”.

Jest rzeczą oczywistą, że późniejsi redaktorzy dokonywali pewnych korekt i redakcyjnych uwag do tekstu *Pięcioksięgu*, jednak ich ingerencja nie dotyczyła zasadniczej jego treści. Dowodzi tego np. to, iż według autora *Ksiąg Królewskich*, jak i autora *Kronik* Dawid wprowadził śpiewaków i muzyków do kultu świątynnego, gdyby więc treść *Pięcioksięgu* miała powstać później znalazłyby się w niej jakieś o tym wzmianki.

Według 2 Krn 15, 3 Izrael przez długi czas nie miał kapłanów, nie miał Zakonu, co

świadcząoby, iż znacząca redakcja *Pięcioksięgu* mogła nastąpić za panowania króla Asy.

Poszczególne księgi *Pięcioksięgu* łączą się wzajemnie zarówno pod względem topograficznym, jak i chronologicznym. Początek każdej kolejnej nawiązuje do końcowej partii poprzedniej. Pierwsza z ksiąg kończy się relacją o śmierci Jakuba i Józefa, druga zaś rozpoczyna od wyliczenia imion synów Jakuba, druga księga kończy się relacją o wzniesieniu Namiotu Zgromadzenia, prawodawstwo trzeciej umieszczone jest przy sanktuarium. Akcja *Księgi Liczb* rozpoczyna się w miejscu i czasie, w którym zatrzymała się *Księga Wyjścia*. Akcja czwartej księgi kończy się na polach moabskich, a piąta tam właśnie się zaczyna.

Treść:

Rdz 1-11	prahistoria
Rdz 12-50	historia ojców
Wj 1-15	wyprowadzenie z Egiptu
Wj 16-18	prowadzenie przez pustynię (z Egiptu na Synaj)
Wj 19 – Lb 10, 10	objawienie na Synaju
Lb 10, 11 – 22, 1	prowadzenie przez pustynię (z Synaju do Moabu)
Lb 22, 2 – 36, 12	w ziemi Moabu

Księga Rodzaju

Hebrajska nazwa księgi: „bereszit” – „Na początku”. LXX nazwała ją *Genesis*, nazwę tę powtórzyła *Vulgata*.

Księga Rodzaju stosuje dziesięciokrotnie powtarzający się nagłówek „oto dzieje”.

2, 4 – Dzieje nieba i ziemi (elle tol^edot)

5, 1 – Księga dziejów potomków Adama (sefer tol^edot)

6, 9 – Dzieje rodu Noego

10, 1 – Dzieje synów Noego

11, 10 – Dzieje rodu Sema

11, 27 – Dzieje rodu Teracha

25, 12 – Dzieje rodu Ismaela

25, 19 – Dzieje rodu Izaaka

36, 1 – Dzieje rodu Ezawa

37, 2 – Dzieje rodu Jakuba

Septuaginta w każdym z tych dziesięciu miejsc stosuje albo *Αυτη η βιβλος γενεσεως* (ουρανου και γης, ανθρωπος, etc.) w 2, 4 i 5, 1, albo w 6, 9; 10, 1; 11, 10; 11, 27; 25, 12; 25, 19; 36, 1; 37, 2 stosuje *Αυται αι γενεσεις*. Nagłówek ten rozpoczyna kolejną część księgi (kolejny dokument).

Liczba ta, na pewno nie jest przypadkowa, stosowana jest również w genealogiach (Rdz 5; 11), w *Heksaameronie* Bóg wypowiada dziesięć zdań, a w Kanaanie mieszkać ma dziesięć ludów przedizraelskich (10, 15-18; 15, 19-21).

Księga Rodzaju opisuje czasy od stworzenia świata do niewoli egipskiej, koncentrując przy tym uwagę na czasach patriarchów.

Księga Wyjścia

Hebrajska nazwa księgi „elle sz^emot” – „Oto imiona”. LXX nadała jej nazwę *Exodos*, co *Vulgata* przetranskrybowała na *Exodus*.

Księga Wyjścia omawia dwa zasadnicze tematy: uwolnienie z niewoli egipskiej (1, 1 – 15, 21) i Przymierze Synajskie (19, 1 – 40, 38). Oba te wydarzenia zostają ze sobą związane drugorzędym tematem marszu przez pustynię (15, 22 – 18, 27).

Mojżesz wstąpił na górę, aby otrzymać tzw. Kodeks Przymierza (20, 24 – 23, 19).

Księga Kapłańska

Hebrajska nazwa księgi: „wajjiqra” – „I zawołał”. LXX nadała jej nazwę *Leuitikon*, co *Vulgata* przełożyła na *Leviticus*.

Treść księgi:

Rytuał Ofiar (1-7).

Ryt konsekracji kapłanów (8-10).

Prawo Czystości (11-15).

Kodeks Świętości (17-26).

W rozdziałach 1-7 szczegółowo opisano pięć typów ofiar: całopalenia, mączne, wspólnotowe, przebłagalne za grzech i za przewinę. Potem podane są prawa i obowiązki kapłanów (6-7). Rozdział 16 zawiera obszerny opis Dnia Przebłagania.

Pierwsza część praw (17-20) zwrócona jest do ludu i dotyczy zabijania zwierząt, krwi, jedności sanktuarium, grzechów sakralnych, grzechów seksualnych i kar przewidzianych na gwałcicieli prawa. Druga część dotyczy kapłanów (20-22). Trzecia część zajmuje się dniami świątecznymi (23), rokiem szabatowym i jubileuszowym (24). Kodeks zamykają błogosławieństwa i złorzeczenia jako sankcje za zachowanie lub niezachowanie prawa (26).

Księga Liczb

Hebrajska nazwa księgi „wajdabber” – „I powiedział”. LXX nadała jej nazwę *Aritmoi*, co *Vulgata* przełożyła na *Numeri*.

Księgę tę można podzielić na trzy następujące partie:

1. 20 dni na Synaju (1, 1 – 10, 10).

2. Wędrówka po pustyni przez 38 lat (11, 11 – 21, 35).

3. Na stepach Moabu (22-36).

Ogólny obraz księgi jest łatwo czytelny i następujący: uformowany pod Synajem Lud Przymierza maszeruje za świętym obłokiem do świętego dziedzictwa Bożego.

Księga Powtórzonego Prawa

Nazwa tej księgi pochodzi z niewłaściwego przetłumaczenia na język grecki hebrajskich słów „... *miszne hattorah*...” (Pwt 17, 18; także Jz 8, 32), oznaczających „odpis prawa”, a nie „powtórzenie prawa” (gr. „Deuteronomion” = łac. „Deuteronomium”), jak przełożyła to *Septuaginta*. Hebrajska nazwa tej księgi brzmi „elle hadd^ebarim” lub krócej „hadd^ebarim” = „To są Słowa...” lub „Słowa”. Jest to najbardziej muzyczna księga ST.

Treść i podział księgi:

- A – Spojrzenie w przeszłość (rr. 1-3)
- B – (rr. 4-11)
- C – Kodeks Jedności (rr. 12-26)
- B' – (rr. 27-30)
- A' – Spojrzenie w przyszłość (rr. 31-34).

W Pwt 3, 9 znajduje się uwaga, że góra Hermon określana jest przez Sydończyków jako Syron, a przez Amorejczyków – Senir.

Księga zawiera opis wydarzeń z dziejów narodu wybranego w ostatnim miesiącu wędrówki do Kanaanu. Główną jej część zajmują mowy Mojżesza, w których przedstawia ludowi ustawy i przepisy prawne, oraz napomnienia do ich przestrzegania, aby Izraelici stali się godnymi wejścia do Ziemi Obiecanej.

Ważną rolę odgrywa słowo dzisiaj (5, 1; 9, 1; 15, 15; 26, 17; 27, 9; 29, 10 nn; 30, 15. 19).

Ponieważ *Deuteronomium* współbrzmi z tradycją jahwistyczną i elohistyczną, dlatego też odzwierciedla cały Zakon; łączy historię z prawem.

Księga Jozuego

Księga Jozuego jest dalszą kontynuacją *Deuteronomium*, na którą to księgę często się powołuje. Wraz z pięcioma księgami Mojżeszowymi na tyle stanowi jedną całość, iż pierwsze sześć ksiąg *Biblii* określa się nieraz mianem *Hexateuchu*.

W starożytności i średniowieczu niemal powszechnie uważano, że autorem tej księgi jest Jozue, a na poparcie tej tezy przytaczano kryteria wewnętrzne: szczegółowy opis wydarzeń przy zdobywaniu miast (rr. 7-8), drobiazgowość relacji ze spotkaniem z Rachab w Jerychu (2), czynności i wypowiedzi wskazujące na samego Jozuego (4, 9; 6, 25), wyraźne przypisywanie Jozuemu autorstwa pewnych fragmentów (24, 26). Jednak księga mówi o Jozuem z reguły w trzeciej osobie i zamieszcza opis jego śmierci. Księga ta cytuje „Księgę Sprawiedliwego” (Jz 10, 13)⁸, a z 2 Sm 1, 18-27 wynika⁹, że księga ta została napisana w czasach Dawida lub nieco później. Jz 11, 21 zawiera sugestię o istniejącej schizmie z czasów Jeroboama („ze wszystkich gór judzkich i ze wszystkich gór izraelskich”). Końcowe rozdziały *Księgi Jozuego* kilkakrotnie wzmiankują „góry Efraima”¹⁰. Wskazuje to na wykorzystanie rozmaitych źródeł przy redagowaniu księgi. Według Jz 18, 9 ziemia siedmiu ostatnich pokoleń izraelskich została opisana w księdze.

⁸ „Czyż nie jest to napisane w Księdze Sprawiedliwego” (dotyczy to zatrzymania słońca).

⁹ 2 Sm 1, 19-27 przytacza pieśń żalobną jaką Dawid zaśpiewał po śmierci Saula i Jonatana; wiersz poprzedzający zaznacza, że „jest ona zapisana w Księdze Sprawiedliwego”.

¹⁰ Jz 17, 15; 19, 50; 20, 7; 21, 21; 24, 30. 33. „Góry Efraima” zostaną zdobyte przez Aśę (2 Krn 15, 8).

Na korzystanie przez redaktora księgi z kilku różnych źródeł wskazują pewne rozbieżności w poszczególnych relacjach tych samych wydarzeń. Według 11, 21 Jozue zdobył Hebron i Debir, natomiast według 15, 14-15 uczynił to Kaleb. Określenie Hebronu nazwą Baala w 15, 9-11. 29)¹¹, podczas gdy w innych miejscach księgi Kiriati Arba (14, 15; 15, 13. 54; 20, 7; 21, 11)¹².

Baala – Kiriati Jearim (15, 9)
Kiriati Baal, wyjaśnione zostaje jako Kiriati Jearim (15, 60; 18, 14)
przy Debir znajdujemy wyjaśnienie, że dawniej nazywało się Kiriati Sefer (15, 15)
Luz, to jest Betel (18, 13)
Jebus, to jest Jeruzalem (18, 28)

Kilkakrotnie pojawia się zwrot, że coś pozostaje niezmiennym po dzień dzisiejszy:

Jozue postawił dwanaście kamieni... są one tam do dnia dzisiejszego (4, 9)
Rachab... zamieszkała wśród Izraela po dzień dzisiejszy (6, 25)
wzniesli wielki stos kamieni... (7, 26)
Aj stał się pustkowiem aż do dnia dzisiejszego (8, 28)
Gibeonici zostali przeznaczeni do rąbania drzewa i noszenia wody... aż do dnia... (9, 27)
u wejścia do jaskini ułożono kamienie, które tam się znajdują aż do dnia... (10, 27)
Geszuryci i Maachatyci mieszkają między Izraelitami aż do dnia dzisiejszego (13, 13)
Hebron należy do Kaleba i jest nim do dnia dzisiejszego (14, 14)
Kanańscy mieszkają wśród Efraima do dnia dzisiejszego (16, 10)

Księga Jozuego została napisana, po śmierci Saula, gdyż Jz 10, 13 powołuje się na *Księgę Sprawiedliwego*, na którą powołuje się również 2 Sm 1, 18. Według Jz 15, 23 Jebuzyci mieszkają w Jeruzalem wśród Judejczyków (por. Sdz 1, 21). *Księga Jozuego* została więc zredagowana w czasach Dawida, gdy już został królem Judy, ale jeszcze przed zdobyciem przez Jeruzalem i uzyskaniem władzy nad pozostałymi plemionami Izraela.

Księga Jozuego zawiera historię Izraela w okresie około 25 lat, od śmierci Mojżesza do śmierci Jozuego (Pwt 34; Jz 24, 29). Księga ta podaje głównie relacje o walkach w środkowym Kanaanie, które miały trwać pięć lat (14, 10). To świadczyłoby o zdobywaniu Kanaanu przez plemiona Beniamina, Efraima i Manasses.

Księga Sędziów

Epoka Sędziów rozpoczyna się śmiercią Jozuego (Sdz 2, 6 nn), a kończy mową pożegnalną Samuela (1 Sm 12).

Jedną z cech charakterystycznych tej księgi jest, częstsze niż w pozostałych księgach biblijnych, używanie określenia pogórze efraimskie (lub góry efraimskie)¹³. Szczegół ten wyróżnia tę księgę na tle innych ksiąg ST¹⁴. Chodzi oczywiście o tę część ziem Efraima, która weszła w skład państwa judzkiego za króla Abiasza (2 Krn 13, 19). Więc księga ta musiała zostać napisana po Abiaszu, jeszcze przed upadkiem północnego królestwa, a na pewno przed

¹¹ Nazwę Baala, jako określenie Hebronu, stosuje też 2 Sm 6, 2; 1 Krn 13, 6.

¹² Poza *Księgą Jozuego* Kiriati Arba występuje jeszcze w Rdz 23, 2; 35, 27; Sdz 1, 10.

¹³ 1, 9; 2, 9; 3, 27; 4, 5; 10, 1; 17, 1. 8; 18, 2. 13; 19, 1. 16. 18 (12-krotnie).

¹⁴ Jz 17, 15; 19, 50; 20, 7; 21, 21; 24, 30. 33; 1 Sm 9, 4; 14, 22; 2 Sm 20, 21; 1 Krl 4, 8; 2 Krl 5, 22; 2 Krn 13, 4; 15, 8; 19, 4 (14-krotnie).

niewolą babilońską. Ale Sdz 1, 21 nadmienia, że Benjaminici nie wypędzili Jebuzytów i po dziś dzień mieszkają wraz z nimi.

Księga informuje wielokrotnie, że coś nie zmieniło się po dziś dzień (1, 21. 26; 10, 4). Innym zaś razem sygnalizuje, że coś się zmieniło (18, 31).

Rozdział 1 opisuje stan zdobyczy izraelskich po śmierci Jozuego; rozdział drugi jest wprowadzeniem do okresu sędziów; rozdziały 3-16 opisują historię sędziów; rr. 17-18 zawierają opowiadanie o początkach bałwochwalstwa wśród Danitów; rr. 19-21 zawierają opowiadanie o wojnie między Beniaminem a pozostałymi 11 plemionami, wraz z genezą tego konfliktu.

Postacie 6 wielkich sędziów: Otniela (3, 7-11), Ehuda (3, 12-30), Debory – Baraka (4), Gedeona (6-8), Jefty (10, 6 – 12, 7) i Samsona przedstawione są dość dokładnie, podczas gdy o 6 małych sędziach: Samgarze (3, 31), Toli, Jairze (10, 1-5), Ibzanie, Elonie i Abdonie (12, 8-15) mamy tylko kilka wersetów.

Postacie sędziów-oswobodzicieli obdarzone są nadludzkimi darami i wierzeniach ludowych byli prototypami Mesjasza.

<u>Ciemężyciel</u>		<u>Sędzia</u>	
Aramejczycy	8 lat	Otniel, (Juda)	40 lat
Moabici	18 lat	Ehud, (Beniamin)	80 lat
Amalekici Filistyni		Szamgar	
Kananejczycy	20 lat	Debora (Efraim)	40 lat
Midianici	7 lat	Gedeon (Manasses)	40 lat
		Abimelek (Manasses)	3 lata
		Tola (Issachar)	23 lata
		Jair z Gileadu	22 lata
Ammonici	18 lat	Jeftę z Gileadu	6 lat
		Isban z Betlejemu	7 lat
		Elon (Zabulon)	10 lat
		Abdon (Efraim)	8 lat
Filistyni	40 lat	Samson (Dan)	20 lat
Razem	111 lat	+	299lat = 410 lat

Rachubę polegającą na bezpośrednim dodawaniu kolejnych lat niewoli i kolejnych lat wolności pod rządami danego sędzi potwierdza Sdz 11, 26 (350 lat liczone od wyjścia z Egiptu do Jeftęgo – jest to liczba zaokrąglona).

Samson sędził Izraela w czasach Filistynów (Sdz 15, 20).

Lata Sędziów i lata niewoli dają razem 410 lat, do tego trzeba jeszcze doliczyć:

- 40 lat exodusu
- 7 lat walk o Palestynę
- 40 lat Eliego (1 Sm 4, 18)
- 40 lat Dawida (2 Sm 5, 4)
- 3 lata Salomona (1 Krl 6, 1)

Razem 130 lat

Jednak władza sędziów nie zawsze musiała obejmować wszystkie 12 plemion. W tym samym czasie mogło być nawet kilku sędziów, a władza każdego z nich obejmowała tylko część plemion. Podobnie najeżdżające narody nie zajmowały całego kraju, a tylko jakąś jego część. Np. Moabici zajęli tylko miasto Palm (3, 13), czyli Jerycho (zob. Pwt 34, 3; 2 Krn 28, 15)¹⁵, jedno spośród 26 miast Beniamina (Jz 18, 21-28). Ten więc najazd nie dotyczył nawet całego Beniamina. Wyzwolicielem był Ehud, Beniaminita, a w likwidację tego najazdu nie były zaangażowane inne plemiona. Najazd Ammonitów objął tylko Gilead, Ammonici rościli pretensje do całości ziem leżących między Arnonem, Jabbokiem i Jordanem (11, 13 nn), a więc dotyczył tylko Rubenitów i częściowo Gadytów. Mieszkający po drugiej stronie Jordanu Efraimici nie byli zainteresowani udzieleniem „bratniej pomocy” uciskanym (por. 12, 2). Jefte, wyzwalając Gilead zmobilizował Gileadczyków, tj. Rubenitów i Gadytów, oraz Manassesytów (11, 29). Dopiero po zwycięstwie nastąpiła spóźniona reakcja Efraimitów (12, 1 nn). Największym zagrożeniem stali się Filistyni, którzy zagrozili wszystkim plemionom mieszkającym na zachód od Jordanu.

Księga Sędziów przedstawia potęgę wiary w obliczu niebezpieczeństwa, ukazuje skuteczność pokuty i modlitwy, wyjaśnia sens nawrócenia się do Pana dziejów, władcy narodów, do żywego Boga.

Księga kończy się słowami: „w owym czasie nie było jeszcze króla w Izraelu; każdy robił, co mu się podobało” (Sdz 21, 25).

Księga Rut

Akcja księgi toczy się w czasach Sędziów (1, 1), gdy w kraju zapanował głód (6,4).

Treść księgi:

Wybranie wiary	r. 1
Trwanie w wierze	rr. 2-3
Nagrodzenie wiary	r. 4

Księga mówi o łasce Bożej. Bóg opiekuje się wdowami i sierotami. Boże miłosierdzie nie jest również ograniczone krwią i pochodzeniem. Najważniejszym słowem księgi jest wykupienie.

Księga przedstawia trzy obrazy kobiet, symbolizujące trzy rodzaje wiernych:

Orpa – kobieta światowa, przedkładająca życie doczesne nad wieczne

Rut – wierna, gotowa porzucić ojczyznę i krewnych, byle tylko służyć Bogu

Noemi – opuściła na pewien okres Boga, ale w końcu do Niego wróciła.

Księgi Samuela

Samuel jest główną postacią pierwszej księgi, stąd zapewne pochodzi tytuł księgi. Być może jednak Samuel rozpoczął pisanie tej księgi.

---

¹⁵ Miasto Palm wzmiankowane jest jeszcze w Sdz 1, 16.

Ostateczna redakcja tych ksiąg musiała nastąpić po rozpadzie Izraela na państwo północne i południowe ze względu na wzmiankę w 1 Sm 27, 6 o królach judzkich (*dlatego Syklog należy do królów judzkich do dnia dzisiejszego*). Z kolei w 1 Sm 14, 18 mówi się, że Skrzynia Boża była wówczas u synów izraelskich, wzmianka ta musiała powstać po sprowadzeniu Skrzyni do Jeruzalemu. W 1 Sm 3, 1 jest uwaga, że słowo Jahwe w owe dni było rzadkością, a widzenia nie były rozpowszechnione – a więc w czasach pisania (redagowania) tej księgi były rozpowszechnione (czasy pierwszych proroków).

Jedną z cech tej księgi jest przysięga: *Niech mi (tobie) Jahwe to uczyni i jeszcze doloży, jeżeli...* (1 Sm 3, 17; 14, 44; 20, 13; 25, 22; 2 Sm 3, 9. 35; 19, 14)¹⁶.

Jedną z cech *Ksiąg Samuelowych* jest unikanie imion baalicznych. Zauważamy to zarówno przy porównaniach z *Księgą Sędziów* (Gedeon określany jest w Sdz jako Jerubbaal, natomiast w 2 Sm 11, 21 – Jerubboszet), jak i *Księgami Kronik*.

Jednym z bardziej oryginalnych słów jest *agora* (1 Sm 2, 36), nie występujące nigdzie więcej w ST.

2 Księga Samuela cytuje z *Księgi Sprawiedliwego* pieśń żałobną Dawida o Saulu i Jonatanie (1, 18). Jak nietrudno zauważyć 2 Sam 9-20 i 1 Krl 1-2 stanowi Kronika dworu Dawida, która pochodzi z wczesnego okresu rządów Salomona.

1 Księga Samuela rozpoczyna urodzinami Samuela a kończy na śmierci Saula. Treść księgi:

Młodość Samuela	(1-3)
Upadek domu Heliego	(4-6)
Samuel sędzią	(7-11)
Samuel ustępuje z urzędu sędziowskiego	(12)
Wojny Saula	(13-14)
Konflikt Saula z Samuelem	(15)
Dawid przybywa na dwór Saula	(16-17)
Saul a Dawid	(18-27)
Saul u wróżki	(28)
Sukcesy Dawida na wzgórzu judzkim	(29-30)
Śmierć Saula	(31)

2 Księga Samuela rozpoczyna śmiercią Saula, a kończy na ostatnich latach panowania Dawida. Oto jej treść:

Śmierć Saula	(1)
Dawid królem Judy	(2, 1-7)
Bratobójcze walki	(2, 8 – 4, 12)
Dawid królem nad całym Izraelem	(5, 1-5)
Zdobycie Syjonu	(5, 6-10)
Sprowadzenie Skrzyni Przymierza	(6)
Zapowiedź trwałości dynastii Dawida	(7)
Zwycięskie wojny nad sąsiadami Izraela	(8, 1-15)
Odpowiedzialność i błogosławieństwa Dawida	(8, 15 – 9, 13)
Pokonanie Ammonitów, Syryjczyków i Filistynów	(10, 1 – 12, 31)
Wojny domowe	(13, 1 – 20, 22)
Głód	(21, 1-14)
Dziękczynna pieśń wybawienia	(22, 1-51; Ps 18)

Saul (wyproszony)

Synowie Heliego nie naśladowali swego ojca i kierowali się złem, dlatego Bóg obrał

¹⁶ Występuje ona jeszcze w Rt 1, 17; 1 Krl 2, 23; 19, 2; 20, 10; 2 Krl 6, 31.

sobie Samuela na ich miejsce. Dzieci Samuela nie kroczyły drogą swego ojca i Bóg wybrał Saula, Saul jednak szybko rozczarował i na jego miejsce wybrany został Dawid.

W *Księgach Samuela* po raz pierwszy pojawia się myśl, że nie w całopaleniach i ofiarach rzeźnych nie ma upodobania Pan, ważniejszym jest dlań posłuszeństwo (1 Sm 15, 22). Natomiast nieposłuszeństwo jest takim samym grzechem jak *czary, krnąbrność, bałwochwalstwo i oddawanie czci obrazom* (15, 23).

Księgi Królewskie

Księgi Królewskie są wyraźną kontynuacją *Ksiąg Samuela*, rozpoczynają opowieść dokładnie w tym punkcie, w którym te przerwały, czyli od ostatniego okresu panowania Dawida i doprowadzają do chwili upadku królestw Izraela i Judy. W ten sposób obejmują okres 400 lat. 2 Krl 25, 27-30 wspomina jeszcze o ułaskawieniu króla Jehojakima przez Awil-Marduka (562-560).

Notatka o ułaskawieniu Jehojakima wygląda na wiadomość z ostatniej chwili. Autor chce zakończyć swe dzieło optymistycznym akcentem, traktując go jako zapowiedź nadejścia lepszych czasów. Gdyby pisał po edykcji Cyrusa wówczas nań by się powołał, jako na wydarzenie już nie zapowiadające, lecz rozpoczynające lepsze czasy. Tak więc ostateczną redakcję *Ksiąg Królewskich* należy datować na koniec niewoli babilońskiej (550-540), na pewno przed pojawieniem się na politycznym horyzoncie Cyrusa. Poprzedziła ją jednak wcześniejsza redakcja prawdopodobnie z czasów Jozjasza (621-609), kiedy dokonywała się odnowa religijna i sprzyjająca atmosfera do religijnej interpretacji własnej historii i tradycji.

Przemawiają za tym teksty przytaczające fakty, które mogły być aktualne tylko przed niewolą (uwagi typu: „i tak jest do dnia dzisiejszego” lub „po wszystkie czasy”):

drażki Skrzynia Przymierza nie mieściły się w miejscu najświętszym świątyni Salomona (1 Krl 8, 8)
służba Kananajczyków (1 Krl 9, 21)
schizma (1 Krl 12, 19)
wyzwolenie Edomu (2 Krl 8, 22)
zajęcie Elat przez Edomitów (2 Krl 16, 6)
świadomość o wiecznym panowaniu dynastii Dawida (1 Krl 11, 36; 2 Krl 8, 19)
Izraelici uprowadzeni do Asyrii pozostają tam po dzień dzisiejszy (2 Krl 17, 23).

Autorem jest deuteronomista, pominął on lub potraktował skrótowo wiele ważnych wydarzeń politycznych (najazd Szyszaka, bitwa Achaba pod Karkar, milczenie o Omrim, pominięcie działalności Jeroboama II, Panowanie Manassesza i Amona). Koncentrował natomiast swoją uwagę na wydarzeniach natury religijnej:

budowa świątyni Salomona
poświęcenie świątyni
schizma
niewierność względem tradycji jahwistycznej
kult nielegalny
działalność proroków Eliasza i Elizeusza
reforma religijna Jozjasza

Pierwsza redakcja nastąpić by miała przed śmiercią Jozjasza, a księga kończyła się w 2 Krl 23, 25a. Później zostały dodane partie składające się na 23, 35b – 27, 30 być może przez tego samego autora. Redaktor powołuje się na następujące źródła:

Księga Dziejów Salomona, wymieniona w 1 Krl 11, 41
Księga Dziejów Królów Izraelskich, wymieniona 17 razy, po raz pierwszy w 1 Krl 14, 19
Księgę Dziejów Królów Judzkich, wymieniona 15 razy, po raz pierwszy w 1 Krl 14, 29.

O dosłownym przepisywaniu wykorzystanych źródeł świadczy np. 2 Krl 17, 33, w którym jest powiedziane, że [Samarytanie] bali się Jahwe, a jednocześnie służyli obcym bogom, natomiast w wierszu następnym jest powiedziane, że nie boją się Jahwe. Wiersz 33. został więc przepisany z jakiegoś źródła, natomiast wiersz 34. jest komentarzem redaktora. O wykorzystaniu różnych źródeł i nie uzgodnieniu ich ze sobą świadczą oceny Hiskiasza i Jozjasza: O Hiskiaszu 2 Krl 18, 5 mówi:

„Na Panu, Bogu Izraela polegał tak, że nie było po nim takiego jak on w gronie wszystkich królów judzkich, ani w gronie jego poprzedników”.

O Jozjaszu 2 Krl 23, 25 tak mówi:

„Nie było przed nim takiego króla jak on, który by wrócił do Pana z całego swego serca i z całej swojej duszy, i ze wszystkich sił swoich ściśle według *Prawa Mojżesza*; po nim też już nie wystąpił taki”.

Pewne zwroty występują tylko w pewnych partiach ksiąg np. „od wieży strażniczej aż do miasta warownego” (2 Krl 17, 9 i 18, 8). Zwrot ten nie występuje nigdzie więcej w *Biblii*, a tu został użyty w tak bliskim sąsiedztwie. Rozdziały 17. i 18. mogą więc pochodzić z jednego źródła.

Tekst 2 Krl 18, 17 - 20, 19 jest niemal słowo w słowo identyczny z Iz 36-39, a 2 Krl 24, 18 – 25, 7. 27-30 jest identyczny z Jr 52. Dowodzi to, że autor korzystając ze źródeł dokonywał niewielkich, bądź żadnych zmian.

Treść ksiąg:

rozdziały 1-11 opisują rządy Salomona, od jego wejścia na tron do śmierci
od 1 Krl 12 do 2 Krl 17 opisują dzieje podzielonego królestwa aż do upadku państwa północnego
rr. 18-25 2 Królewskiej opisują dzieje państwa judzkiego do niewoli babilońskiej i ułaskawienia króla Jehojakima po 37 latach upokorzeń
ponadto od 17 rozdziału 1 Królewskiej do 13 rozdziału 2 Królewskiej mamy zamieszczoną historię dwóch proroków: Eliasza i Elizeusza.
Atalia – rządy terroru
Joasz – reforma i ponowne popadnięcie w kłopoty
Amasjasz – zwycięstwo i klęska
Ozjasz lub Azariasz – dobrobyt
Jotam – polityka proasyryjska
Ezechiasz – sprawiedliwy władca
Manasses – bałwochwalstwo i reformy
Amon – odstępstwo od wiary
Jozjasz – pogłębienie reformy Ezechiasza

Przy królach pobożnych autor pisał zazwyczaj, iż „chodził wszystkimi drogami Dawida, nie zbaczając ani w prawo, ani w lewo” (np. 2 Krl 22, 2 o Jozjaszu). Królowie izraelscy są natomiast odstępcami, którzy kroczą śladami Jeroboama. W przypadku pobożnych królów judzkich, ale nie postępujących jeszcze w duchu reformy Hiskiasza i Jozjasza, z pewnym zarzutem powtarza: „tylko świątynki na wzgórzach nie zostały usunięte i lud w dalszym ciągu składał na wyżynach ofiary i spalał kadzidła” (1 Krl 15, 14; 22, 44; 2 Krl 12, 4; 14, 4; 15, 4;

15, 35). Dopiero przy Hiskiaszu pojawia się radosna wiadomość: „On to zniósł świątynki na wzgórzach, potrzaskał słupy i rozkruszył węża miedzianego, którego sporządził Mojżesz; do tego bowiem czasu synowie izraelscy spalali mu kadzidło, nazywając go Nechusztan” (2 Krl 18, 4).

2 Krl 18, 9 – w czwartym roku panowania Hiskiasza wyruszył Salmanassar i obległ Samarię; 18, 10 – zdobył ją po upływie trzech lat, w szóstym roku panowania Hiskiasza.

Księgi Kronik

W hebrajskim oryginale tworzyła pierwotnie jedną księgę. W LXX jest już podzielona na dwie księgi, podobnie w *Vulgacie* i w Bibliach okresu Reformacji. W języku hebrajskim nosi ona nazwę *Dibre hajjamim* (Wydarzenia dni) i taką nazwę ma już w Ne 12, 23. LXX określiła ją jako *Paralipomena* („to, co pominięto”, „sprawy opuszczone”)¹⁷, Hieronim wrócił do hebrajskiej nazwy (*Verba Dierum*), zaś nazwa Kroniki pochodzi od Lutra (*die Bücher der Chronik*). W hebrajskim kanonie umieszczona jest na samym końcu jako ostatnia księga. LXX umieszcza ją po *Księgach Królewskich*, w partii ksiąg historycznych.

Fakt, że genealogia Dawida doprowadzona została do szóstej generacji po Zerubabelu (1 Krn 3, 19-24) – LXX doprowadza ją nawet do jedenastej generacji – że kroniki używają tytułu „król Persji” (2 Krn 36, 22. 23), co sugeruje, że królestwo perskie już nie istniało, że wymieniają monetę perską wprowadzoną przez Dariusza Histaspisa (520-485) – darejka (1 Krn 29, 7)¹⁸, pozwala z dużym stopniem prawdopodobieństwa nam ustalić chronologię i czas powstania ksiąg. Musiało to zastąpić ok. 350 roku. Autor należał prawdopodobnie do stanu kapłańskiego.

Księga obfituje w szczegóły. Występuje w niej wiele nazw geograficznych, imion własnych, szczegóły genealogiczne. Autor wykazuje większą dokładność i skrupulatność od autora *Ksiąg Królewskich*.

Autor przy sporządzaniu *Księgi Kronik* opierał się na starych dziełach historycznych od *I Mojżeszowej* poczynając, a na *2 Królewskiej* kończąc. Układając listy genealogiczne wykorzystał Rdz, Wj, Lb, Jz, Sdz i Rt. 45 fragmentów Kronik zgadza się dokładnie z odpowiadającymi im fragmentami *Księgi Samuela* i *Królewskich* (np. 1 Sm 31, 1-13 i 1 Krn 10, 1-12; 1 Krl 22, 4-35 i 2 Krn 18, 3-34; 2 Krl 11, 5-6. 8-20 i 2 Krn 23, 4-5. 7-17. 20-21). *Księgi Królewskie* nazywane są *Księgą Królów*, *Księgą Królów Izraelskich* i *Judzkich*, *Księgą Królów Izraelskich* (2 Krn 20, 34), lub *Dziejami Królów Izraelskich* (33, 18). Do owych *Ksiąg Królewskich* wchodzi zapewne *Księgi Samuela*. Kroniki cytują poza tym 13 innych bliżej nieznanych źródeł o królach i prorokach. Oto wykaz wymienionych źródeł:

Dzieje Jasnowidza Samuela, wykorzystane w opisie życia Dawida (1 Krn 29, 29), być może są tożsame *Księgom Samuelowym*

Dzieje Proroka Natana wykorzystane w opisie Dawida (1 Krn 29, 29) i Salomona (2 Krn 9, 29);

Dzieje Jasnowidza Gada (1 Krn 29, 29)

Proroctwo Achiasza z Sylo – w opisie Salomona (2 Krn 9, 29)

Jasnowidzenia Jasnowidza Jeddo (2 Krn 9, 29), nazwane też Jasnowidzeniami Jeddo (2 Krn 12, 15) i Historią Proroka Iddo (2 Krn 13, 22), posłużyły za źródło w opisie działalności trzech królów: Salomona, Rechabeama i Abiasza

¹⁷ Ale w Ne 12, 23 (2 Ezdr 22, 23 LXX) nazywa ją *Księgą słów dni*.

¹⁸ Wzmiankowana jest ona także w Ezdr 8, 27.

Dzieje Proroka Szemajasza wykorzystane w opisie działalności Rechabeama (2 Krn 12, 15)
Dzieje Jehu syna Chaniego, które weszły do Księgi Królów Izraelskich (2 Krn 20, 34) – dzieje Jehoszafata; z księgi tej pochodzą 17, 1 – 20, 30, natomiast 20, 31-37 pochodzić muszą z innego źródła¹⁹. *Dzieje Jehu* nie doprowadzają dziejów Jehoszafata do końca, kończą się na zwycięstwie nad Moabitami i Ammonitami. Dzieło to mogło również zawierać opis ostatnich lat panowania Asy (16, 1-14).
List proroka Eliasza, stanowią go cztery wiersze zacytowane w 21, 12-15
Midrasz do Księgi Królewskiej (24, 27) – dzieje Joasza
Dzieje Proroka Izajasza (?) (2 Krn 26, 22) – Uzjasz
Księga Proroka Izajasza (2 Krn 32, 32) – Hiskiasz
Narzekania (35, 25) – pieśń żałobna o Jozjaszu ułożona przez Jeremiasza, z tytułu odpowiadająca naszym *Trenom*, jednak nie ma w nich żadnej wzmianki o Jozjaszu, musi więc być jakimś innym, nie zachowanym dziełem Jeremiasza.

Ponadto posługuje się nie nazwanymi źródłami – „jak mówią dawne podania” (1 Krn 4, 22).

Pomimo jednak, iż często powołuje się na *Księgi Królewskie*, jednak wprowadzanie nowych szczegółów sugeruje, iż rzadko z nich korzystał w charakterze źródłowym. Autor wykorzystał te same źródła, z których korzystał autor *Ksiąg Królewskich*, jednak nie trzymał się ich tak niewolniczo i niejednokrotnie lepiej, i bardziej wszechstronnie je wykorzystał²⁰. Gdy skracał swoją relację, wówczas czynił czasem uwagę, że również wiele innych rzeczy ktoś wypowiedział bądź uczynił (przykład 2 Krn 32, 16).

Zachodzą pewne powtórzenia, dwukrotnie zamieszczona została genealogia Saula (1 Krn 8, 29-38; 9, 35-44). Zachodzą między nimi drobne różnice i zaczerpnięte zapewne zostały z różnych źródeł. Jedną z różnic jest występowanie lub brak końcówki – „jahu” w imieniu Zachar (8, 31; 9, 37). Pierwsza genealogia jest o dwa wersety dłuższa (8, 39-40).

Jedną z cech różniących *Księgi Kronik* względem *Samuelowych* i *Królewskich* jest występowanie baalicznych imion. W genealogii Saula dwa imiona kończą się na -baal – Eszbaal (1 Krn 8, 33; 9, 39), Meribbaal (8, 34; 9, 40), a jedno brzmi nawet Baal (8, 30; 9, 36). *Księgi Samuelowe* nie podają takich imion (występuje tam nieobecny w *Kronikach* Iszboszet i Mefiboszet). Jeden z synów Dawida w 2 Sm 5, 16 nosi imię Eliada, natomiast w 1 Krn 14, 7 – Beliada. Niewykluczone, że Elpaal w 1 Krn 8, 11. 12, to w rzeczywistości Elbaal. Tym samym nawiązuje do wcześniejszej tradycji.

Księgi Kronik czasami aktualizują dane poprzednich ksiąg. Pwt 3, 14 i Sdz 10, 4 wzmiankując „sioła Jaira” dodają, że w ten sposób są nazywane po dzień dzisiejszy, natomiast 1 Krn 2, 23: „Lecz Geszur i Aram odebrali im sioła Jaira”.

Księgi Kronik mają wspólnego autora z Ezdraszem-Nehemiaszem. Dowodzą tego świadectwa tradycji, oraz ścisła łączność z tymi księgami. Autor był zapewne lewitą, być może wywodził się ze środowiska lewitów-śpiewaków. Znamiennym jest, że lewici wzmiankowani są w *Kronikach* ok. 10 razy, w Ezdraszu-Nehemiaszu ok. 60 razy, podczas gdy w *Księgach Królewskich* tylko raz, a w *Samuelowych* – dwa razy.

Księga Kronik powołuje się na wielu proroków, jednak prawie zawsze są to prorocy judzcy, prorocy izraelscy z rzadka się pojawiają. Oto wykaz wzmiankowanych proroków:

Azariasz, syn Obeda (15, 1)
 Jasnowidz Chanani (16, 7)

¹⁹ W 17, 3 Jehoszafat „chodził drogami Dawida, swego praojca”, natomiast w 20, 32 „drogą swojego ojca Asy”; według 17, 6 usunął świątynki na wzgórzach i aszery, natomiast według 20, 33 świątynki na wzgórzach nie zostały usunięte.

²⁰ Np. według 2 Krl 18, 19-35 podczas najazdu Sanheriba tylko Rabszake, wódz asyryjski, bluźnił przeciwko Jeruzalem i Bogu, natomiast według 2 Krn 32, 9-17, czyniło to wiele sług króla asyryjskiego.

Micheasz, syn Jimli (18, 8)
Jehu, syn Chaniego (19, 2)
Eliezer, syn Dodajasza z Mareszy (20, 37)

Treść *Kronik*:

1 Krn 1, 1 – 9, 44 tablice genealogiczne od Adama do Dawida
1 Krn 10, 1 – 29, 30 dzieje Dawida
2 Krn 1, 1 – 9, 31 dzieje Salomona
2 Krn 10, 1 – 36, 23 dzieje królów Judy.

Kroniki nie podają obrazu dziejów państwa północnego, zapewne ze względu na ich świecki charakter. Tylko niektórzy królowie państwa północnego są wzmiankowani, jednak jedynie wtedy gdy wywarli jakiś wpływ na historię Judy. Także prorokom państwa północnego poświęca niewiele miejsca. Z mocno w *Księgach Królewskich* wyeksponowanych proroków Eliasza i Elizeusza, trochę miejsca poświęca jedynie Eliaszowi. Ograniczają się do Judei i Jerozolimy, do dziejów świątyni, sprawa kapłańskich i liturgii. Mają predylekcję do list i spisów królów, rodów i urzędników, oraz do wszelkich liczb. Kroniki są dokładniejsze od *Ksiąg Królewskich*²¹.

Kroniki nie są historią narodu, lecz kościelną historią Jerozolimy, ujętą według schematu religijno-pragmatycznego. Wydarzenia dziejowe mają zawsze podkład religijno-moralny (np. uzasadnienie upadku Saula – 1 Krn 10, 13-14). Kult i interesy kapłanów występują na pierwszym miejscu, dlatego ulubionymi postaciami *Kronik* są królowie: Dawid, Jehoszafat, Hiskiasz i Jozjasz. Mniej miejsca poświęca królom złym (z 822 wierszy tekstu 2 Krn, 480 dotyczy królów pobożnych, a 342 pozostałych). Kończąc relację o królach pobożnych stara się przytoczyć jak największą liczbę wykorzystanych źródeł, natomiast przy królach złych z reguły nie podaje źródeł. Podobnie jak autor *Ksiąg Królewskich* przy królach pobożnych czyni uwagi o nie usunięciu świątynek ze wzgórz, w dwóch jednak przypadkach zachodzi rażąca niezgodność, w 2 Krn 14, 4 donosi, że król Asa usunął je, natomiast w 15, 17 czyni mu zarzut, iż tego nie uczynił, podobna niezgodność występuje w przypadku Jehoszafata (por. 17, 6 i 20, 33).

W opisie dziejów Dawida pominięto opowiadania o walkach o dziedzictwo Saula (2 Sm 1, 2-4), historię rodową Dawida (2 Sm 9-20), nie ma wzmianki o Absalomie. W przypadku Salomona brakuje wzmianki o budowie własnego zamku (1 Krl 7, 1-12), opuszczona jest lista jego grzechów i błędów (1 Krl 11). Natomiast bardzo szczegółowo opisane są starania Dawida o personel kultu i budowę świątyni, jak również relacja o budowie samej świątyni przez Salomona, jego mądrości i bogactwie.

W opisach dobrych królów lubi koncentrować się na ich działalności religijnej. W 2 Krn 15, 1-15 opisuje przebudzenie, które nastąpiło w trzecim miesiącu piętnastego roku panowania Asy. W 2 Krn 17, 7-9 czytamy, że Jehoszafat w trzecim roku swego panowania wyznaczył książąt, lewitów i kapłanów do nauczania prostego ludu. Gdy zaś otrzymał naganę od proroka Jehu za pomoc okazaną Achabowi (17, 2-3), stał się jeszcze bardziej gorliwy i sam osobiście wyruszył, by nawracać swoich poddanych do Boga ich ojców (17, 4).

Kroniki kilkakrotnie podają, że coś nie zmieniło się aż „do dnia dzisiejszego” (1 Krn 4, 41. 43; 5, 26; 2 Krn 5, 9; 21, 10; 35, 25).

Kroniki wyznają zasadę, że los człowieka zależy od jego postępowania. Gdy człowiek grzeszy i odwraca się od Boga wówczas ściąga na siebie nieszczęście. Gdy jednak nawraca się,

---

²¹ Np. 2 Krl 11, 16 (*Wtedy schwytano ją, dowleczono do drogi, którą wjeżdżają konie do domu królewskiego i tam ją zabito*) i 2 Krn 23, 15 (*Wtedy schwytano ją, a gdy doszła do wejścia Bramy Końskiej, wiodącej do pałacu królewskiego, tam ją zabito*).

Bóg przebacza mu jego poprzednie postępowanie i od tej chwili otacza go błogosławieństwem. Każdy ponosi odpowiedzialność jedynie za swoje własne postępowanie: „Nie poniosą śmierci ojcowie za synów ani synowie nie poniosą śmierci za ojców, lecz każdy za swój grzech śmierć poniesie” (2 Krn 25, 4). Zasadę tę głosił Jeremiasz i Ezechiel. Postawa serca jest ważniejsza od uczynków. Jeżeli ktoś szczerze szuka Boga, Ten wybaczy jego złe uczynki (2 Krn 30, 18-19).

Księga Ezdrasza

Jedną z ksiąg o kronikarskim charakterze, będąca kontynuacją *Ksiąg Kronik* (por. 2 Krn 36, 22-23 z Ezdr 1, 1-3). Znaczne partie tej księgi napisane są w języku aramejskim (4, 8 – 6, 18 i 7, 12-26). Pierwotnie *Księgi Ezdrasza* i *Nehemiasza* stanowiły całość. Również w *Septuagincie* tworzą one całość pod nazwą *2 Księgi Ezdrasza*. Jednak późniejsze rękopisy greckie rozdzieliły je, podobnie uczyniła *Vulgata*, a za nią przekłady nowożytnie.

W obu księgach omawiany jest ten sam okres czasu i wzajemnie się dopełniają. Obie zostały zapewne opracowane przez tego samego redaktora. Różnią się między sobą głównie tym, że w pierwszej główną rolę odgrywa uczoney Ezdrasz, w drugiej dostojnik Nehemiasz. Obaj ci mężowie współpracowali ze sobą. Omawiane księgi stanowią kontynuację *Ksiąg Kronik* i mają wspólnego autora.

Księga została napisana prawdopodobnie w czasach greckich, ponieważ przy imionach władców pojawiają się wzmianki „król perski” (Ezdr 1, 1; 3, 7; 4, 3; 7, 1), co wskazuje, że królestwo perskie już nie istniało. W pochodzących bowiem z perskiego okresu księgach Aggeusza i Zachariasza, w dokumentach wykorzystanych w księgach Ezdrasza i Nehemiasza oraz w papirusach z Elefantyny pisano po prostu „król”. Ponadto w Ezdr 2, 69 zastosowany został termin „darchymon”, oznaczający monetę grecką, drachmę.

Prorocy Aggeusz, Zachariasz, a może też i Malachiasz, ściśle współpracowali z Ezdraszem i Nehemiaszem (Ezdr 5, 1; 6, 14).

Akcja księgi rozpoczyna się w roku 538 a.Ch., w którym król perski Cyrus wydał edykt, zezwalający Żydom na powrót do Kanaanu. Oto treść tej księgi:

- rr. 1-6 stanowią zwięzłą relację o organizacji kultowej gminy jerozolimskiej po powrocie z niewoli babilońskiej; pierwsza grupa wróciła pod wodzą Szeszbassara, Zorobabela i arcykapłana Jozuego; ich zadaniem była odbudowa świątyni, którą mimo przeszkód ze strony Samarytan ukończono 515 a.Ch.
- rr. 7-10 wzmiankują o powrocie innej grupy, pod przewodnictwem Ezdrasza, oraz o najważniejszym jego dziele – walce z mieszanymi małżeństwami.

Jest bardzo prawdopodobne, że Ezdrasz przywiózł z Babilonii pewne materiały, które posłużyły za źródła kronikarzowi, ostatecznemu redaktorowi zarówno 1 i 2 Krn, jak również Ezdr i Ne. Od Ezdrasza na pewno pochodzą teksty Ezdr od 7, 11 do 10, 44, stanowiące tzw. „pamiętnik Ezdrasza”, a może też i Ne 8-9.

Rozpowszechnionym jest pogląd, że działalność Ezdrasza miała miejsce za Artakserksesa I Makrocheira (465-424) i był współczesnym Nehemiasza. Jednak pewne dane wskazują, że działalność ta mogła przypaść na lata panowania Artakserksesa II Mnemona (404-358) i miałby przybyć do Jerozolimy w 398, czyli w siódmym roku panowania tego władcy. Argumenty:

- Nehemiasz, który przybył do Jerozolimy w dwudziestym roku Artakserksesa rozpo-

czął swoje dzieło od odbudowy zniszczonych murów miejskich (Ne 2, 11 do 3, 22), natomiast Ezdrasz przybywający w siódmym roku Artakserksesa zastał mury już odbudowane (Ezdr 9, 9)

- Nehemiasz był współczesnym arcykapłana Eliasziba (Ne 3, 1), Ezdrasz natomiast działał za czasów Johanana (Ezdr 10, 6), wnuka Eliasziba (Ne 12, 11. 22). Chronologię panowania Johanana potwierdzają aramejskie papirusy z Elefantyny, pochodzące z V wieku a.Ch. Z papirusów tych wynika, że Johanana był arcykapłanem w 408 roku a.Ch. a także, że Żydzi egipscy z kolonii na Elefantynie, wyspie na Nilu w pobliżu Assuanu zabiegali o pomoc u synów Sanballata, sprawujących władzę w imieniu sędziwego ojca (Nehemiasz miał zatarg z namiestnikiem o tym imieniu).
- z ksiąg Ezdrasza i Nehemiasza wynika, że każdy z nich wykonywał swój urząd niezależnie od drugiego.

Za datą 458 jako rokiem przybycia Ezdrasza przemawiać może jedynie Ne 12, 36 (Ezdrasz uczestniczy przy uroczystości poświęcenia muru). Natomiast Ne 8, 9 argumentem nie jest, ponieważ fraza „Nehemiasz, który był namiestnikiem” jest najprawdopodobniej nieautentycznym dodatkiem. W rachubę może też chodzić Artakserkses III Ochus (358-338).

Celem Ezdrasza była jedynie kultowa reorganizacja gminy skupionej wokół świątyni. Do tej reorganizacji należało ustanowienie sakralnego sądownictwa, przy którego pomocy rozwiązał problem małżeństw mieszanych. Szczytowym punktem jego działalności było odczytanie Tory w pierwszym dniu siódmego miesiąca wobec zgromadzonej gminy. Wydarzenie to można odczytać jako odnowienie przymierza. Nie sposób ustalić czy była to Tora w języku oryginalnym, czy też jego aramejska parafraza (Targum).

Księga Ezdrasza ukazuje Izraela jako zwartą społeczność 12 powracających pokoleń upoważnionych do odbudowy świątyni w przeciwieństwie do Samarytan, wywodzących się z odpadłych plemion po śmierci Salomona; wszystkie wydarzenia sprzyjające rozwojowi życia religijnego (edykt Cyrusa, odbudowa świątyni) kronikarz uważa za przejaw łaskawości Jahwe, który jak za czasów monarchii odbiera autentyczną cześć w liturgii świątynnej. Gmina jerozolimska, choć politycznie uzależniona od obcych potęg, jest wolna w sprawach religijnych, a Prawo stanowi normę absolutną, gdyż jest ono instytucją Bożą, a nie tylko Pismem; w nim objawia się wola Boża, normująca życie religijne i liturgię gminy.

Księga Nehemiasza

Źródłami wykorzystanymi przez autora *Księgi Nehemiasza* jest przede wszystkim pamiętnik Nehemiasza, a ponadto inne materiały. Autorem jest autor *Ksiąg Kronik*, napisał ją ok. 350 roku a.Ch. (listy kapłanów doprowadzone są do ok. 350 roku), ale po *Księdze Kronik* ponieważ powołuje się na nią (Ne 12, 23). Zawiera perskie wyrazy: *pardes* (sad, park – 2, 8). Ale występuje w niej trzykrotnie termin *darchymon* od greckiego drachma (7, 69. 70. 71), co kazałoby datę ostatecznej redakcji przesunąć na czasy greckie.

Za zezwoleniem perskiego króla Artakserksesa Nehemiasz, podczaszy na dworze królewskim, udaje się do Jerozolimy (445 a.Ch.), która była jeszcze pozbawiona murów (1-2, 10). Zbadawszy na miejscu stan murów wezwał starszych miasta do dzieła odbudowy: „Pójdźcie, a budujemy mury jerozolimskie”. Wrogowie samarytańscy i zajordańscy starają się temu przeszkadzać (2, 11-20; 4, 1-23). Pomimo tego ochotnicy przystępują do pracy tam, gdzie im los wyznaczył miejsce. „Jedną ręką pracowali, a drugą trzymali broń” (4, 17).

Nehemiasz zajmował się sprawą politycznego bezpieczeństwa i konstytucyjnej konsoli-

dacji Judei jako samodzielnej, niezależonej od Samarii, prowincji. Budując mur wokół Jerozolimy, uczynił ją miastem obronnym, natomiast problem niedoboru jej mieszkańców rozwiązał poprzez urzędowo nakazane przesiedlenie części zamieszkałej przedtem na wsi ludności (Ne 7, 4; 11, 1). Nehemiasz został również pierwszym namiestnikiem nowo utworzonej prowincji. Czuł się też powołanym do porządkowania niedomogów kultu.

Nehemiasz przeprowadza reformę socjalną, egzekwuje zwrot zastawionych nieruchomości i umorzenie długów (5, 7-13); sam rezygnuje z należnych mu kwot wynagrodzenia namiestnika w ciągu 12 lat (5, 14-18). Wśród niezwykłych niebezpieczeństw i trudności budowa została ukończona (6, 1-19).

Za podstawę listy obywateli, którzy mają zaludnić miasto, Nehemiasz bierze dawną listę imigrantów z czasów Zerubabela (7). Co dziesiąty obywatel ma osiąść w Jerozolimie (11). W związku z tym podane są listy kapłanów i arcykapłanów (12) aż do Jaddui (ok. 350 r.). W siódmym miesiącu obchodzono święto kuczek (8), potem święto pokuty i postu (9). Lud zmagawia modlitwę pokutną (9, 6-37). W tym to dniu „księżęta, lewici i kapłani” zobowiązali się uroczyście na piśmie do przestrzegania nakazów Zakonu, usunięcia obcych żon, przestrzegania sabatu i roku sabatowego, płacenia podatku świątynnego, dostarczenia drzewa, dziesięcin i innych danin na rzecz kultu i kapłanów (10, 1-40).

Następuje uroczyste poświęcenie murów (12, 27-43). Moabici i Ammonici zostają usunięci z gminy (13, 1-3), gmina została oczyszczona z obcych elementów, w mieście zapanował spokój, a w świątyni porządek (13).

Działalność Nehemiasza przypada na czasy panowania Artakserksesa I Makrocheira (464-424). Wykluczyć należy Artakserksesa III, bo panował za krótko i Artakserksesa II, ze względu na dane papirusów z Elefantyny (współcześni Nehemiaszowi arcykapłan Eliaszib i namiestnik Samarii Sanballat mieli żyć w czasach Artakserksesa I). Wymieniony zatem w Ne 1, 1; 2, 1; 5, 14 roku dwudziesty oraz rok trzydziesty drugi (Ne 5, 14; 13, 6) Artakserksesa to 445 i 433 a.Ch.

Księga Estery

Księga zawiera opowiadania o bohaterstwie Estery i podaje genezę święta Purim.

Niektórzy Ojcowie Kościoła, jak np. Klemens Aleksandryjski, uważali, że autorem *Księgi Estery* wraz z jej dodatkami jest Żyd Mardocheusz. Za tym poglądem poszło wielu późniejszych egzegetów. Niektórzy postulowali, że jeżeli nie sam Mardocheusz napisał tę księgę, to przynajmniej jakiś bliżej nam nie znany autor, żyjący współcześnie z Mardocheuszem. W swych wywodach opierali się na słowach 9, 20: *I spisał Mardocheusz te wydarzenia i rozesał listy do wszystkich Żydów, którzy przebywali we wszystkich prowincjach króla Ahaszwerosza...* Jednakże w 9, 23. 29 autor księgi wyraźnie odróżnia siebie od Mardocheusza, a swoją księgę od listu Mardocheusza. Także początek księgi (1, 1) wskazuje na autora, który pisze z perspektywy dalszej przeszłości. Według św. Augustyna autorem księgi jest Ezdrasz ze względu na pewne podobieństwo językowe *Księgi Estery* z księgami Ezdrasza i 1-2 Kronik, a według Talmudu (traktat Baba-bathra) autorami *Księgi Estery* byli mężowie Wielkiej Synagogi, którzy mieli także napisać *Księgę Ezechiela*, *Daniela* i *Dwunastu Proroków Mniejszych*.

Autor dobrze orientuje się w stosunkach panujących na dworze w Suzie, podaje szereg szczegółów i imion znanych z historii Persji.

Drugim zagadnieniem jest miejsce i czas napisania *Księgi Estery*. Odnośnie miejsca powstania egzegeci przyjmują, że mogła ona powstać w Egipcie, w Palestynie, albo w Persji (w Suzie). Za miejscem powstania w Egipcie przeczy fakt, że księga została przyniesiona do

Egiptu w czasach panowania Ptolemeusza i Kleopatry (Est 10, 31: *Roku czwartego panowania Ptolemeusza i Kleopatry, Dozyteusz, który, jak mówił, był kapłanem i lewitą, oraz syn jego Ptolemeusz, przynieśli ten list odnoszący się do święta Frurai, według ich zapewnień jest prawdziwy, a przełożyli go zaś Lizymach, syn Ptolemeusza, jeden z mieszkańców Jeruzolimy*). Trudność potęguje fakt, że kilku Ptolemeuszy egipskich miało za żony Kleopatry. Może chodzi tutaj o Ptolemeusza IX Latyrosa (115-100) a.Ch.), który miał za żonę Kleopatę IV, a potem Kleopatę Selene.

Jednakże większość egzegetów stanowczo opowiada się dziś za Persją jako miejscem napisania *Księgi Estery*. Głównym ich argumentem jest brak w *Księdze Estery* wzmianki o Palestynie i Jeruzolimie (z wyjątkiem 2, 6) przy doskonałej znajomości stosunków i warunków perskich przez autora księgi. Niezależnie jednak od braku wiadomości o Palestynie i Jeruzolimie, *Księga Estery* odznacza się patriotycznym charakterem. Autor księgi często wspomina o tym, że Żydzi są narodem wybranym, mają prawo do życia, a wrogowie nie potrafią ich wytrącić z powierzchni ziemi, ponieważ Żydzi są pod specjalną opieką Bożą.

To wszystko raczej przemawia za Palestyną jako za miejscem napisania księgi. Egzegeci, którzy tak uważają, powołują się na treść *Księgi Estery*, z której wynika, że została ona napisana dla podtrzymania ducha wygnańców palestyńskich, którzy powrócili do swego kraju z perskiej niewoli i tam spotkali się z nowymi przejawami prześladowania. Aby więc nie doszło u nich do załamania i stracenia wiary w ich ziemską ojczyznę, trzeba było dać im księgę, która by ich napełniła otuchą w ostateczne zwycięstwo słusznej sprawy. I tę rolę mogła spełnić historia Estery i Mardocheusza. Z tego też względu napisano w Palestynie *Księgę Estery*.

W księdze brak jest religijnego tonu, Bóg imiennie w ogóle nie jest wzmiankowany, jedynie w 4, 14 wymieniony jest pod synonimem „miejsca” (*pomoc przyjdzie z innego miejsca*).

Księga Estery ukazuje miłość, wierność i opatrność Boża dla Jego wybranego, żyjącego w rozproszeniu, narodu. Księga jest przykładem rzetelnego przestrzegania Zakonu w pogańskim środowisku. Jest dokumentem ducha uciśnionego narodu żydowskiego; przepojona jest wielką gorliwością, który czasem zdaje się przeradzać w fanatyzm.

Głównym bohaterem księgi jest kobieta – Estera, która dostąpiła godności żony ‘wielkiego króla’ Kserksesa i uratowała naród żydowski przed przygotowywanym nań pogromem.

W egzegezie tej księgi trudności sprawia przerastająca wszelkie oczekiwania zemsta Żydów nad wrogami; Estera prosi króla aby przedłużył o jeden dzień ważność dekretu, by można było powiesić jeszcze 10 synów Hamana (9, 13). Grecki tekst LXX łagodzi bardziej kontrowersyjne miejsca, pomniejsza też liczbę pomordowanych (z 75 000 do 15 000), a dołączone dodatki mówią o Bogu jako stwórcy całego świata, sprawiedliwego, wszechwiedzącego i miłosiernego króla królów (4, 17).

Księga Hioba

W hebrajskiej wersji imię to brzmi Ijob (czyt. *Ijow*), jednak w LXX i innych przekładach greckich transkrybowano je w skróconej formie Job. Formę Job stosuje również *Vulgata*. W XVI wieku Luter zaproponował formę Hiob, w ślad za nim poszły inne nowożytnie przekłady. Imię to poza omawianą księgą występuje jeszcze w Ezch 14, 14. 20 i Rdz 46, 13.

Księga Hioba uznawana jest za jedno z największych dzieł poetyckich wszystkich czasów. Spośród autorów ST właśnie autor tej księgi prezentuje najbogatsze słownictwo. W księdze tej spotykamy wspaniały język, głębię myśli, wzniosłe idee, wysoki poziom etyki ora wy-

jątkową miłość do przyrody. Idee religijne i filozoficzne od dawna przyciągały największych teologów i filozofów.

Grecki przekład LXX jest o 1/5 krótszy od tekstu masoreckiego i jest raczej parafrazą niż tłumaczeniem. Przekłady Akwili, Symmachusa i Teodocjona oraz syryjskiej Peszitty są świadkami tekstu różnego od MT oraz LXX.

Prolog i epilog pisane są prozą, natomiast część główna posiada formę poetycką.

Autor (autorzy) był pochodzenia palestyńskiego i doskonale znał swój kraj, a także zwyczaje sąsiednich krajów, zwłaszcza Egiptu. Pewna zależność tematyczna i literacka z *Księgą Jeremiasza* (12, 1-3; 20, 14-18), *Iz* (Pieśń o cierpiącym Słudze Jahwe), *Za* (3, 1-2), *Prz* i niektórych psalmów. Duży wpływ języka aramejskiego skłania do opinii, że księga powstała w V wieku a.Ch., ale przed Ml (por. 2, 17; 3, 13-15).

Ijob żył najprawdopodobniej w czasach patriarchów, o czym świadczą spotykane w tej księdze imiona własne Uz (Hi 1, 1; Rdz 10, 23), Saba (Jb 1, 15; Rdz 10, 28), Elifaz (Hi 2, 11; Rdz 36, 15), Szuach (Hi 2, 11; Rdz 25, 2), Teman (Rdz 36, 11; Hi 2, 11). Bogactwo Ijoba stanowią przede wszystkim stada bydła (podobnie jak Abraham, Izaak i Jakub); długie życie upodabnia go również do patriarchów; wzmianka o monecie „kesita” (42, 11), znanej z historii Jakuba (Rdz 33, 19).

Akcja księgi toczy się w „ziemi Uz”, tj. w Edomie (por. Rdz 36, 28; Trn 4, 21). Wzmianki o grabieżach Sabejczyków i Chaldeczyków (1, 12. 17) oraz warunki społeczno-ekonomiczne i religijne pozwalają przypuszczać, że przekaz o Hiobie jest przedizraelski i przypomina czasy patriarchów. Jobab wzmiankowany jest w Rdz 36, 33 gdzie jest synem Zeracha z Bosry i był królem Edomu, następcą Beli. Rdz 36, 11 wymienia też Elifaza, ojca Temana. To też akcję tej księgi można wyznaczyć na ok. 1500 a.Ch., podczas pobytu Izraela w Egipcie.

Odwiedziny trzech przyjaciół: Elifaza z Temanu, Bildada z Szuach i Sofara z Naama (2, 11-13). Elifaz według Rdz 36, 10 jest synem Ezawa. Elifaz to człowiek o surowych zasadach moralnych, zwolennik martwej ortodoksji. Źródłem jego dogmatyki jest tradycja starszych i widzenia nocne (4, 12-21). Jest przekonany, że niewinnego nie spotka krzywda, cierpienia są natomiast następstwem grzechu; skoro Ijob cierpi powinien więc pokutować i nawrócić się do Boga.

Bildad pochodzi z Szuach. Imię Szuach nosi syn Abrahama narodzony z Ketury (Rdz 25, 2), Bildad więc może być potomkiem owego Szuacha. Mądrość Bildada opiera się na tradycji (8, 8-10), a religia ogranicza się jedynie do pobożnie brzmiących sloganów. Jego zdaniem Bóg jest sprawiedliwy i odpowiada jedynie na wołanie sprawiedliwego człowieka, skoro zaś Bóg nie odpowiada na modlitwy Ijoba znaczy, że Ijob jest niesprawiedliwy. Odpłata za wszelkie zło jest nieunikniona.

Sofar z Naama, najbardziej zarozumiały z całej trójki, przekonany jest, że całkowicie pojął drogi Boże. Jego zdaniem istnieją też przewinienia nieświadome, za które człowiek również odpowiada (11, 4-12) i tylko nawrócenie powoduje odmianę losu. Życie złego trwa zawsze krótko. Dowodzi, że Ijob ponosi za małą karę, niż zasłużył.

Elihu, strofuje Ijoba za to, że ośmielił się dyskutować z Bogiem. Jego zdaniem cierpienia są karą, wymierzoną przez Boga w celu oczyszczenia i uszlachetnienia pobożnego człowieka. Bóg poucza przez sny i cierpienia (33, 14-22), zbawia pokutujących, a tych, którzy cierpią wysłuchuje tylko wtedy, gdy się do niego zwracają (35, 9-13).

Księga Ijoba roztrząsa zagadnienie cierpienia człowieka sprawiedliwego. Zasadnicze zagadnienie księgi postawione jest w prologu 1, 9-11. 12. Na pytanie, czy pobożność Ijoba jest bezinteresowna i szczerą księga daje odpowiedź pozytywną.

Według prologu cierpienie jest wypróbowaniem pobożności, według przyjaciół Ijoba jest karą, według Elihu – cierpienie jest oczyszczeniem.

Podstawą księgi jest stare opowiadanie ludowe o bogatym i wierzącym mężu, wymie-

nionym w *Księdze Ezechiela* 14, 14. 20 (obok Noego i Daniela) jako wzór pobożności. Rozległą znajomość stosunków ówczesnego świata, głębokie ujęcie zagadnienia świata i piękna przyrody, jasno sprecyzowane sądy to wszystko świadczy o wyjątkowym autorze, który znane opowiadanie ludowe wziął na kanwę poematu religijno-filozoficznego, ujmując problem cierpienia na podłożu ogólnoludzkim, a nie tylko izraelsko-żydowskim.

Psalmy

Tehilim, LXX – Ψαλμοι (*psalmoi*), *Vulgata* – *Psalmi*.

Księga Psalmów była śpiewnikiem i modlitewnikiem Izraela od czasów pierwszych królów aż do okresu chrześcijańskiego. Psalmy związane są z życiem religijnym Żydów, wiele psalmów wykazuje ściśle powiązanie ze świątynią. W czasach Jezusa i po roku 70 psalterz stał się modlitewnikiem i śpiewnikiem, z którego korzystano w synagogach. *Księga Psalmów* jest jednym z najwspanialszych pomników literackich wszystkich czasów.

Psalmy wyrażają radość, a także wiarę w cierpieniu, zawierają skargi jednostki i ludu, opowiadają o działaniu Boga w dziejach narodu, w życiu jednostki, manifestacji Jego mocy w przyrodzie.

Psalterz dzieli się na pięć części, jak gdyby na pięć oddzielnych ksiąg. Każda z tych ksiąg kończy się hymnem wielbiącym Pana (Amen! Amen!), ostatnia natomiast licznymi psalmami z wołaniem Alleluja. Podział ten przypomina podział Tory, a przyjęto go już w Talmudzie.

Pierwsza księga (Psalmy 1-41), można ją nazwać Księgą Dawida, ponieważ zawiera niemal wyłącznie jego pieśni, a psalmy nie dawidowe, to wyłącznie anonimy, których jest tylko cztery. Być może również one wyszły spod ręki Dawida. Sugeruje to LXX, która psalm 10 traktuje jako dalszą część 9 i włącza go doń, a psalm 33 nazywa psalmem Dawida. Jedynie psalm 1 i 2 są w LXX anonimami (wszystkie pozostałe są psalmami Dawida). Ponadto Dz 2,25 psalm 2 przypisuje Dawidowi, a Ps 1 oddaje sposób myślenia Dawida.

Druga księga (Psalmy 42-72), rozpoczyna siedem psalmów synów Koracha, po których następuje psalm Asafa, 18 psalmów Dawidowych, 1 Salomona i 4 nieznanymi autorów (43, 71, 66 i 67); LXX autorstwo 43 i 71 przypisuje Dawidowi. Część ta nazywana jest często Księgą synów Koracha.

Trzecia księga (Psalmy 73-89), zawiera 11 psalmów Asafa, 3 synów Koracha, 1 Dawida, 1 Hemana (syna Koracha) i 1 Etana. Nosi nazwę Księgi Asafa; nie zawiera anonimów.

Czwarta księga (Psalmy 90-106), zaczyna się 1 psalmem Mojżesza, po którym następują 2 psalmy Dawida i 14 psalmów nieznanymi autorów. Jest to Księga nieznanymi psalmistów.

Piąta księga (Psalmy 107-150), składa się z 28 psalmów nieznanymi autorów, 15 Dawida i 1 Salomona. Nazywana jest Księgą pieśni świątecznych.

Zdaje się, że owe pięć ksiąg stanowiły początkowo pięć niezależnych zbiorów psalmów. Dowodzą tego zachodzące powtórzenia niektórych partii psalmów powtarzane przez psalm z innego zbioru. W jednym przypadku (w zasadzie w dwóch) nawet cały psalm został powtórzony (14 = 53), został on więc zamieszczony w pierwszym i drugim zbiorze. W całości zostaje również powtórzony psalm 108, ale wiersze 2-6 powtórzone zostają w Ps 57, 8-12, a wiersze 7-14 w Ps 60, 7-14. Występuje on więc w drugim i piątym zbiorze. Ponadto powtarzają się pomniejsze fragmenty psalmów (42, 6 i 43, 5; 42, 10 i 43, 2). Zbiór drugi i trzeci wyróżniają się spośród pozostałych tym, że posiada najwięcej tytułów i są one najbardziej rozbudowane. Jedynie psalm 43 i 71 nie posiada żadnego nagłówka, psalmy te jednak wyglądają na

kontynuację poprzednich (42 i 70)²². Z kolei posiadające nagłówki psalmy 66 i 67 są anonimowymi. Nagłówki psalmów Dawida w tym zbiorze niemal zawsze zawierają informację o okolicznościach powstania. Zbiór ten ponadto jako jedyny posiada nawet w zakończeniu informację: „Koniec modlitw Dawida, syna Isajego” (Ps 72, 20). Być może ten właśnie zbiór został przekazany najwierniej.

Nagłówki podają nazwę psalmu, np. „psalm”, „pieśń” – „pouczająca”, autora, instrumenty, przy wtórze których mają być śpiewane. Czasem podają uwagi o melodii i głosach, dla których psalm jest przeznaczony, czasem podane są okoliczności powstania psalmu. 55 razy nagłówek daje wskazówki dyrygentowi. Zdarza się, że nagłówek złożony jest aż z trzech części, np. Ps 9 – 1. dyrygent, 2. melodia, 3. nazwa i autor. Spośród 150 Psalmów tylko 34 (w LXX 19) nie posiada tytułu zawierającego przynajmniej jedną z wymienionych wskazówek.

W *Biblii* hebrajskiej autorstwo 73 psalmów przypisane jest Dawidowi, 12 Asafowi, 11 synom Koracha, 2 Salomonowi (72; 127), 1 Mojżeszowi (90), 1 Etanowi (89), 50 zaś psalmów jest anonimowych. W jednym przypadku „syn Koracha” nazwany został Hemanem Ezrachitą (88). Jednak do kwestii autorstwa Psalmów należy podchodzić z wielką ostrożnością, już choćby dlatego, że zarówno tekst hebrajski, jak i LXX, podają owych autorów zawsze w trzecim przypadku, np. „Dawidowi” (*l^edawid*; τῷ Δαυιδ), co *Vulgata* przetłumaczyła na „David”.

Część psalmów Dawidowych informuje o dokładnych okolicznościach powstania psalmu. Psalm 3 powstał gdy uciekał przed Absalomem; psalm 7 z powodu Kusza z Beniamina; psalm 18 – „gdy Pan wybawił go z rąk wszystkich jego nieprzyjaciół i z ręki Saula”; psalm 34 – „gdy udawał obłąkanego przed Abimelechem (...)”; psalm 51 – „gdy wdał się z Batszebą i przyszedł do niego prorok Natan”; psalm 52 – „gdy Edomita Doeg przybył donieść Saulowi i rzekł do niego: Dawid wszedł do domu Achimeleka”; psalm 54 – „gdy przyszli Zyficy i powiedzieli do Saula: Dawid ukrywa się u nas”; psalm 56 – „gdy Filistyni pojмали go w Gat”; psalm 59 – „gdy Saul nakazał pilnować domu jego i zabić go”; psalm 60 – „gdy walczył z Aramejczykami Mezopotamii (...)”; psalm 63 – „gdy był w pustyni judzkiej”; psalm 142 – „gdy był w jaskini”. Jest bardzo możliwym, że także znaczna część psalmów anonimowych jest autorstwa Dawidowego. W LXX Ps 65 przypisany jest jednocześnie Dawidowi, Jeremiaszowi i Ezechielowi, a Ps 71 – Dawidowi, synom Jonadaba i pierwszym wygnańcom.

Psalmy Dawida zamiennie używają określeń Syjon i Jeruzalem, jednak z wyraźną predylekcją Syjonu. Syjon zostaje użyte w Ps 9, 12; 14, 7; 20, 3; 51, 20; 53, 7; 65, 2; 69, 36; 110, 2; 133, 3 (także w 2, 16, który prawdopodobnie również jest psalmem Dawidowym – Dz 4, 25). Jeruzalem użyte jest w Ps 51, 20; 68, 30; 122, 2. 3. 6. W Ps 51, 20 obie te nazwy zostają użyte paralelnie. Psalmy 18; 25; 45; 68; 88 wykazują pewne podobieństwa do tekstów ugaryckich.

W psalmach Dawidowych kilkakrotnie powtarza się myśl, że nie w krwawych ofiarach ma upodobanie Bóg (40, 7; 51, 18; 69, 32). Bardziej On woli wysławianie Jego imienia pieśnią (69, 31), a naprawdę dlań miłą ofiarą jest serce skruszone (51, 19). Jest to zgodne z nauką głoszoną przez Samuela (1 Sm 15, 22). Wątpliwym jest jednak Dawidowe autorstwo Ps 14, 7; 51, 20-21; 53, 7; 69, 36-37 ze względu na aluzje do niewoli babilońskiej i nadzieję jej zakończenia.

Nagłówki dwunastu psalmów wymieniają Asafa jako ich autora (50, 73-83). Według 2 Krn 8, 14 już Dawid ustanowił grupy kapłańskie oraz lewickie do nucenia hymnów pochwalnych i grania na instrumentach muzycznych. Lewicy grali na cymbałach, harfie, lutni i cytrze (1 Krn 15, 16; 2 Krn 29, 25-26), kapłani zaś na trąbach (2 Krn 29, 26). Heman, Asaf i Etan grali na spiżowych cymbałach (1 Krn 15, 19), natomiast Jedutun grał na lutni (1 Krn 25, 3). Zapro-

---

²² Jednak LXX autorstwo 43 i 71 psalmu przypisuje Dawidowi, co w przypadku psalmu 71 jest raczej słuszne, ale w przypadku psalmu 43 jest trudne do utrzymania, ze względu na jego znaczne podobieństwo do Ps 42.

wadził to dopiero Salomon, który wybudował świątynię. Asaf został przełożonym śpiewaków przy świątyni jerozolimskiej (1 Krn 15, 17-19; 2 Krn 29, 30). W Księgach Kronik Asaf wymieniany jest zazwyczaj na pierwszym miejscu wśród śpiewaków świątynnych (przed Hemanem i Jedutunem). Z 1 Krn 6, 18-32 wynika, że spośród muzyków zajmował najważniejsze miejsce, a po jego lewej stronie stał Heman, a następnie – Etan. Według Ezdr 2, 41 rodzina Asafa (w liczbie 128), jako jedyna rodzina śpiewaków świątynnych, wróciła z Babilonu z Ezdraszem w przyprawionej przezeń grupie repatriantów. Jednak nagłówek „Psalm Asafa” nie przesądza jeszcze sprawy autorstwa, mógł to być przecież psalm mu dedykowany. Przykładem tego jest psalm 74 i 79 napisane po zburzeniu Jerozolimy, a zadedykowany Asafowi. Ps 74,7 mówi: „Puścili z dymem świątynię twoją”, a Ps 79, 1: „Znieważyli przybytek twój święty”; Ps 80, 7: „Uczyliście nas kością niezgody sąsiadów naszych, szydzą z nas nieprzyjaciele nasi”. Psalmi te nie zawierają nadziei, która pojawi się po edykcji Cyrusa. Ps 77 zapytuje: „Czy Pan na wieki odrzuca i nigdy już nie okaże łaski” (w. 8). Większość więc psalmów Asafa pochodzi z czasów niewoli babilońskiej, ale niektóre wyglądają na znacznie wcześniejsze (50, 78), Ps 76 według LXX został napisany w okresie zagrożenia asyryjskiego. Według 2 Krn 29, 30 w czasach Hiskiasza obok psalmów Dawida śpiewano już psalmy Asafa.

Cechą charakterystyczną psalmów Asafa jest rzadkie używanie nazwy Jeruzalem (tylko w Ps 79, 1. 3), a częstsze nazwy Syjon (50, 2; 51, 20; 74, 2; 76, 3; 78, 68); raz użyto określenia Salem (76, 3), który w ogóle nie występuje w pozostałych psalmach. Występuje w nich potwór Lewiatan (74, 14).

Według 1 Krn 26, 1 spośród Korachitów wywodzili się odźwierni w świątyni. Z rodu tego początkowo nie wywodzili się muzycy, było to zarezerwowane dla rodów Asafa, Hemana i Jedutuna. Jednak w późniejszym czasie część z nich stała się śpiewakami świątynnymi (2 Krn 20, 19). Psalmi „synów Koracha”, lub raczej „potomków Koracha”, zostały napisane przez dalekich potomków tego, przydzielonego do okołoświątynnej służby rodu. Część z nich została napisana pod koniec niewoli babilońskiej, a część już w czasach perskich, w okresie odbudowy świątyni. Pewne światło na „synów Koracha” rzuca wysławiający mądrość Salomona tekst 1 Krl 4, 31: „Był on mądrzejszy niż Etan Ezrachita, Heman, Kalkol i Darda, synowie Machola” (por. 1 Krn 2, 6 – Zimri, Etan, Heman, Kalkol i Darda – synowie Zeracha²³). Natomiast w 1 Krn 6, 29 Etan jest potomkiem Malchula, potomka Merarięgo (6, 32), Heman w 1 Krn 6, 18 jest synem Joela, syna Samuela, potomka Kehata (6, 23), zaś Asaf jest synem Berechiasza, syna Szimejęgo (6, 24), potomka Gerszoma, syna Lewiego (6, 28). Etan Ezrachita wymieniony jest w Ps 89, 1. Heman, również jako Ezrachita w Ps 88, 1, a początek tego psalmu mówi, iż jest to „Psalm synów Koracha” (88, 1). Natomiast o Kalkolu, Dardzie, jak i Macholu Biblia nigdzie więcej nie wspomina, niemniej – jak można się tego domyślać – oni również mogli być autorami psalmów przypisanych „synom Koracha”. Nie ma w tym nic nadzwyczajnego, że autor *Ksiąg Królewskich* mówiąc o mądrości Salomona porównał go z ludźmi mu współczesnymi, którzy w powszechnej opinii uchodzili za bardzo mądrych. Nie nazywa ich jednak „synami Koracha” – może któryś z ich przodków miał na imię Korach. Fakt, iż wszystkie imiona Korachitów, włącznie z ich ojcem, mają kananejskie brzmienie dodatkowo komplikuje niejasną sytuację. Może ich matka i żona Machola (czy Malchula), była Żydówką i należała do rodu Koracha. Czasami woleli więc występować pod żydowskim imieniem.

Psalmy „synów Koracha” w ogóle nie używają określenia Jeruzalem, a wyłącznie – Salem (48, 3. 12. 13; 84, 8; 87, 2. 5). Występuje w nich potwór Rahab. Psalmi 88 i 89 zawierają uderzającą ilość kanaanizmów.

Pod koniec niewoli napisany został psalm 89. W wierszach 39-52 tego psalmu znajdu-

---

²³ Są oni tu synami Zeracha, a po ich wyliczeniu zamieszczona uwaga: „wszystkich ich było pięciu”. Zerach oznacza tu po prostu ich przodka (może odległego).

jemy szereg skarg zwróconych do Boga; autor zapytuje Go dlaczego rozgniewał się na swego pomazańca (w. 39), a jego koronę podeptał na ziemi (w. 40), jak długo Izrael będzie jeszcze pośmiewiskiem swoich sąsiadów (w. 42). Psalm ten jest prośbą o przywrócenie Izraelowi niepodległości, o przywrócenie króla, o politycznego mesjasza, który poprowadził by naród wybrany do chwalebnej przyszłości. W czasach powygnaniowych napisany został Ps 48, w którym znajdujemy perski tytuł „Król Wielki” (w. 3); Z kolei Ps 85 mówi o odpuszczeniu winy ludu Bożego i odmianie losu Jakuba, ale jednocześnie prosi o odnowę (w. 5) i ożywienie (w. 7), co odpowiada czasom atmosfery powrotu z Babilonu, jeszcze przed rozpoczęciem odbudowy świątyni; wiersz 13 tego psalmu mówi: „I ziemia nasza wyda swój plon” – a więc był to pierwszy rok po przybyciu do Kanaanu, jeszcze przed uzyskaniem pierwszych plonów uprawianej ziemi. Ps 84 mówi o przedśmionkach domu Boga, co odpowiada sytuacji bądź nie ukończonej odbudowy świątyni, bądź skromnego jej wyglądu.

Psalmy Salomona (72; 127). Według 1 Krł 4,32 Salomon jest autorem 1005 pieśni. Psalmy Salomona są zapewne jedynymi zachowanymi (także *Pieśń nad Pieśniami*).

Trudno powiedzieć w jakim stopniu Ps 90 zawdzięcza swe powstanie Mojżeszowi.

W psalmach anonimowych aż czterokrotnie nazwy Syjon i Jeruzalem użyte są paralelnie (102, 22; 128, 5; 135, 21; 147, 12). – Podobnie jak przypisany Dawidowi Ps 51, 20. – W anonimowych psalmach nazwa Syjon występuje 17 razy²⁴, natomiast Jeruzalem – 10 razy.

Psalmy 45, 69 i 80 mają w nagłówku „na lilie”, czyli na melodię pieśni „Lilie”; psalmy 8, 81 i 84 na melodię „Tłoczący wino”; psalmy 57, 58, 59 i 75 – „Nie zatracaj”; psalm 9 – „Umieraj za syna”; Psalm 22 – „Łania w czasie zorzy porannej”; psalm 46 – „Dziewice”; psalm 56 – „Nie ma gołębic na miejscach odległych”; psalm 60 – „Lilia świadectwa”; psalmy 53 i 88 – według „Mahalat”.

Psalmy 39, 62 i 77 zawierają niezbyt zrozumiałą uwagę „według Jedutuna”. Być może chodzi o jakąś melodię będącą najwybitniejszym osiągnięciem Jedutuna. Jedutun był obok Asafa i Hemana jednym z muzyków wyznaczonym przez Dawida do grania (1 Krn 16, 40-41). Według 1 Krn 25, 3 miał on grać na lutni.

Psalm 6 i 12 zawiera wzmiankę „na instrumentach na oktawę”, tzn. w rejestrze basowym. Psalm 5 ma „na flety”, Psalmy 8, 81, 84 – „na harfę gotycką”; podają więc przy wtórze jakich instrumentów mają być śpiewane. Psalm 46 ma „na głosy dziewczęce”, tzn. sopran.

Najczęstszym tytułem zawierającym informację muzyczną jest *lamenaseah* (w 55 psalmach). Biorąc pod uwagę etymologię można przypuszczać, że zawiera on informację dla dyrygenta chóru, wykonującego publicznie śpiew psalmu. Niewykluczone, że termin ten informuje po prostu, iż utwór przeznaczony jest „do wykonania muzycznego”. LXX z nieznanym nam powodów tłumaczy go przez εις το τελος. Inny termin *higgajon* zdaje się sugerować medytacyjny charakter psalmu lub muzykę towarzyszącą o takim właśnie charakterze.

Niektóre tytuły wskazują na liturgiczne zastosowanie pewnych psalmów. Psalm 38 i 70 zawiera w nagłówku informację: „przy ofierze wieczornej”; psalm 30 – „pieśń na poświęcenie przybytku”; psalm 100 – „psalm dziękczynny”. Tylko psalm 29 – na dodatek jedynie w wersji LXX – wymienia konkretną uroczystość, której jest poświęcony, mianowicie „święto namiotów”. Wreszcie grupa psalmów 120-134 podaje w nagłówku „pieśń pielgrzymek”.

Niektóre psalmy poświęcane były konkretnym dniom tygodnia. Tekst hebrajski jedynie przy psalmie 92 zamieszcza informację: „Pieśń na dzień sabatu”. Natomiast LXX psalm 24 przeznaczają pierwszemu, 48 – drugiemu, 93 – szóstemu, a 94 – czwartemu dniowi tygodnia. Z kolei Miszna wspomina zaś o psalmach 82 i 91 jako wskazanych do odmawiania w trzecim i piątym dniu tygodnia. W ten sposób każdy dzień tygodnia uzyskuje poświęcony mu psalm.

---

²⁴ 2, 6; 97, 8; 99, 2; 102, 14. 17. 22; 125, 1; 126, 1; 128, 5; 129, 5; 132, 13; 134, 3; 135, 21; 137, 1; 146, 10; 147, 12; 149, 2.

W 39 psalmach (łącznie 79 razy, w LXX nawet 92 razy) występuje termin *selah*, który jak się zdaje pełni rolę wskazówki sygnalizującej koniec strofy, bądź podkreślający myśl wyrażoną w psalmie. Być może chodzi o zmianę melodii, tonu, dowodzi tego użycie tego terminu w Ps 57, 7 włączającego partię śpiewanego na inną melodię Ps 118 (zob. Ps 60, 1). LXX tłumaczy go przez *diapsalma*, co sugeruje przerwę w wykonywaniu psalmu.

Psalmy były śpiewane przy różnych ofiarach, całopalnych, dziękczynnych, zagrzeszonych. Przy ofiarach całopalnych śpiewano hymny albo psalmy błagalne przy wtórze muzyki. O liturgicznym stosowaniu psalmów czytamy w Ezdr 3,10 n; Jr 33,11 i 1 Krn 16, 8 nn.

W 1 Krn 15, 16 nn i 2 Krn 5, 12 n czytamy o muzyce, wykonywanej przez lewitów na lutniach, cytrach, cymbałach i fletach.

Psalm dziękczynny, złożony z różnych fraz wykonywany był przez chór śpiewaków, któremu odpowiadał zbór słowami: Amen lub Alleluja!

Słowo kluczowe: WIELBIENIE.

Księga Psalmów należy do najczęściej wspominanych i cytowanych w NT (ok. 70 razy). Chrystus cytuje *Psalmy* częściej niż inne księgi ST, odczytywał On w nich Boży plan zbawienia realizujący się w Jego osobie. Na pierwszy plan wysuwa się Ps 110 (109),1, który według Synoptyków (Mk 12, 36; Mt 22, 44; Łk 20, 42-44) Jezus odnosi do siebie w sporze z przeciwnikami, a w *Liście do Hebrajczyków* psalm ten odgrywa rolę motywu ustawicznie powracającego. Na 17 cytatów pośrednich i bezpośrednich w Ewangeliach, 4 stanowią modlitwę Jezusa, 3 określają Jego mesjański charakter, 5 dotyczy epizodów z Jego męki i 5 ogłasza Jego chwałę. W niektórych psalmach ewangelіści rozpoznawali głos Chrystusa skierowany do Ojca (Ps 21; 30; 37; 68; 87), podobnie autor *Listu do Hebrajczyków* w Ps 40. Z kolei w Ps 2, 7-9; 110, 1. 4 autor *Listu do Hebrajczyków* rozpoznaje głos Ojca zwrócony do Syna.

Przypowieści Salomona

LXX – *Paroimiai. Vulgata – Proverbia.*

LXX końcowe partie *Księgi Przypowieści* podaje w innej kolejności: 1, 1 – 24, 22; 30, 1-14; 24, 23-34; 30, 15 – 31, 9; 25, 1 – 29, 27; 31, 10-31.

Ostateczna redakcja tej księgi nastąpiła prawdopodobnie między IV a II wiekiem a.Ch.

Oprócz przypowieści spisanych przez Salomona (1, 1 – 22, 16), w księdze tej znajdują się też „słowa mędrców” (22, 17 – 24, 27), inne nauki mędrców anonimowych (24, 23-34), drugi zbiór przysłów Salomona (25, 1 – 29, 27), który spisany został przez mędrców skupionych na dworze króla Ezechiasza (25, 1), „słowa Agura, syna Jake z Massy” (30, 1-14), przysłowia liczbowe (30, 15-33), a w zakończeniu znajdujemy „słowa Lemuela, króla Massy” (31, 1).

Poemat o dzielnej kobiecie (31, 2-31).

Pierwszy zbiór przysłów Salomona tworzy zbiór 376 krótkich jednostek literackich. Drugi zbiór liczy ich 135. Nie są to wszystkie przypowieści pochodzące od Salomona. Według 1 Krl 4, 32 Salomon jest autorem 3000 przypowieści.

Wypowiedzi Agura, syna Jake z Massa. Imiona takie w *Biblii* nie występują, co może wskazywać, że autor wypowiedzi nie był Izraelitą. Potwierdza to informacja o Massa, która dotyczy prawdopodobnie miejscowości położonej w północnej Arabii lub do szczepu wywodzącego się od Ismaela (Rdz 25, 14).

Nauki dla Lemuela. Wstępna nota redaktorska informuje, że zbiór zawiera nauki przeznaczone dla Lemuela, króla z Massa, napisane przez jego matkę (31, 1). Charakterystyczną cechą tych nauk jest najpierw to, że reprezentują one mądrość pozaizraelską, uprawianą na

terenach północnej Arabii, poza tym zawierają one materiał nauczania prowadzonego przez matkę, co również decyduje o ich wartości.

Zgodnie z wstępną zapowiedzią, nauki mają charakter matczynego karcenia wad zauważonych u syna. Rozpoczyna je odezwa w formie wyrzutu, przechodząca w napomnienia przestrzegające go przed skutkami najbardziej potrzebujących interwencji królewskiej (w. 6-7, 8-9).

Księga Kaznodziei

Kohelet – zgromadzający. Przez termin ten rozumiano przełożonego zgromadzenia lub przemawiającego podczas zgromadzenia. LXX przetłumaczyła go na grecki *ekklezjastes* (zwołujący), *Vulgata* na *Qohelet*. Polskie przekłady tłumaczą go na kaznodzieja.

Księgę Kaznodziei czytano w święto przaśników, ewentualnie podczas uroczystości jesiennych.

W księdze widoczne są wpływy aramejskie, perskie i greckie. Zarówno słownictwo, jak składnia wykazują cechy charakterystyczne dla języka *Miszny*, czyli zbioru nauk judaizmu, ogłoszonych między III w. a.Ch. a II w. p.Ch. i spisanych sporadycznie w III wieku. Występują w niej też terminy, które pojawiły się w języku hebrajskim po niewoli, takie jak np. *pardes* (sad, park – 2, 5), *medina* (kraj, prowincja), *pitgam* (dekret, rozkaz, prawo). Są też zwroty kananejskie będące niewątpliwym przekładem z greckiego: termin *jafe*, użyty jak greckie *kalos* w znaczeniu: odpowiedni, stosowny, termin *mikre* w znaczeniu greckiego *tyche* (przypadek, los) czy zwrot *laašot tob* (dobrze czynić), będący tłumaczeniem greckiego *εὐ πράττειν*. Występują w niej też terminy, które pojawiły się pod koniec epoki asyryjskiej, takie jak zwrot „wielki król” i *macod* „machina oblężnicza” (9, 14)²⁵. Autor *Księgi Kaznodziei* znał *Kodeks Kapłański*, *Księgę Przysłów*, *Księgę Hioba* oraz *Księgę Malachiasza*.

Kluczowe terminy *hochma* (4, 5; 7, 1. 7; 8, 1), *chaside* (2, 26; 7, 18), *hebel* (użyty 33 razy).

Podstawowa idea księgi zarysowana jest dość wyraźnie już we wstępnej refleksji Koheleta (1, 2), w formie skróconej powtórzonej także w zakończeniu dzieła (12, 8): „Marność nad marnościami, mówi Kaznodzieja, [marność nad marnościami], wszystko marność” (*hebel* lub *hebel*). Wyraz ten, poza wspomnianymi tekstami, występuje w księdze jeszcze 29 razy. O znaczeniu hebr. *hebel* zdecydowały już starożytne przekłady. LXX oddaje go przez *ματαιότης* – marność, *Vulgata* przez *vanitas* – marność. Jednak analiza tekstów, w których występuje *hebel* wykazuje, że słowo to wyraża nie tyle marność, co nietrwałość i przemijalność. Za takim rozumieniem przemawia m.in. refleksja z 1, 14 (wszystko jest marnością i chwyтaniem wiatru).

Księga jest refleksją nad wartością ludzkiego życia, jego dokonań, celów, pragnień. Każde, choćby najbardziej wzniosłe dokonanie człowieka, jest bezwartościowe z punktu widzenia wieczności i przemijania. Jednak zastanawianie się nad tym również jest marnością. *Im więcej słów tym więcej marności* (6, 11). *Synu mój przyjmij przestrożę! Pisaniu ksiąg nie ma końca, a nadmierne rozmyślanie męczy ciało* (12, 12).

Jednak, jak gdyby wbrew temu, czego dowodziła cała księga, ostatni jej wiersz stwierdza: *Bóg odbędzie sąd nad każdym czynem i każdą rzeczą – dobrą czy złą* (12, 14). Wynika stąd wniosek, że wartość ma tylko to, co się ostoї na sądzie Bożym.

---

²⁵ Jest to jedyne miejsce w *Biblii* stosujące *macod* w znaczeniu „machina oblężnicza”, inne teksty stosują ten termin w znaczeniu „sieć”, „pułapka” (Hi 19, 6; Prz 12, 12; Kz 7, 26).

Pieśń nad Pieśniami

Szir haszszirim. Pieśń przewyższająca inne pieśni. LXX przełożyła na *Odae, Vulgata* na *Canticum canticorum*.

Poemat składa się z szeregu dłuższych i krótszych jednostek, stanowiących wypowiedzi oblubieńca, oblubienicy oraz towarzyszącego im chóru córek jerozolimskich. Księgę tę, jako jedną z pięciu *megillot*, czytano podczas Paschy.

Zawiera naleciałości aramejskie i jeden wyraz perski *pardes* (park 4, 13). Mogła być napisana w V wieku. Nie zawiera imienia Bożego. Cechą archaizującą może być zastosowanie – baalicznej nazwy – Baal-Hamon (8, 11).

Wspominany jest król Salomon (8, 11. 12), Aminadab (6, 12), brat Dawida (1 Sm 16, 8; 1 Krn 2, 13).

Interpretacja alegoryczna – analogiczna do prorockich mów obrazowych (Oz 1-3; Jr 2; Ez 16; 23; także Iz 5) – interpretuje wielbiony w tych pieśniach związek dwojga kochających się, oblubienicy i oblubieńca, jako obraz związku Jahwe z Izraelem. Egzegeza ta sięgająca do czasów wczesno-judaistycznych (rabbi Akiba), utrzymywała, że księga opowiada historię narodu wybranego od exodusu do czasów jej współczesnych. Została ona zastąpiona przez chrześcijańską alegoryczną interpretację (Orygenes), wedle której *Pieśń nad Pieśniami* obrazuje stosunek Chrystusa do Kościoła. Bernard z Clairvaux wprowadził mistyczną interpretację, zgodnie z którą księga mówi o stosunku Chrystusa do wierzącej duszy. Była to ulubiona księga mistyków.

Tematem księgi jest miłość dwóch młodych ludzi. Miała ona miejsce za króla Salomona w szczytowym okresie jego rządów. Dziewczyna nazwana jest Sulamitką (7, 1; w LXX – Sulamitką), pracuje przy winnicy (1, 6). Chłopiec jest pasterzem owiec żyjącym na północy kraju (1, 7-8). Sława jej urody dotarła do sług Salomona, którzy przyprowadzają ją do jego haremu, gdzie Salomon próbuje pozyskać jej miłość, przez ukazanie swego przepychu i bogactwa. Sulamitka nie daje się jednak zwieść wszelkim objawom przychylności króla. Za każdym razem, kiedy Salomon ją odwiedza, mówi mu o swym umiłowanym pasterzu. Często przy tym wpada w trans i w swych widzeniach mówi o umiłowanym. Ztraca poczucie realności, prawie nie odróżnia snu od jawy (5, 2-6). Umiłowany śni się jej po nocach. Pomimo nadzoru ze strony strzegących ją strażników, próbuje kontaktować się z umiłowanym, który przychodzi pod jej pokój (5, 4-7). Sama też wyrwa się ze swej celi i próbuje jak obłąkana szukać swego ukochanego na ulicach Jerozolim (3, 2; 5, 7).

Oblubieniec wysławia swoją umiłowaną takimi m.in. słowami:

*Kimże jest ta, która jaśnieje jak zorza poranna,
piękna jak księżyc,
promienna jak słońce,
groźna jak hufce walczone? (6, 10)*

*Twoja postać podobna do palmy,
twoje piersi do winogron.
Powiedziałem: Wespnę się na palmę,
zerwę wiązki jej daktyli! (7, 8-9a)*

Myśli o niej, tęskni za nią, ale obiekt jego uczuć jest nieosiągalny:

*Wróć, wróć Sulamitko,
wróć, wróć, abyśmy mogli na ciebie popatrzeć (6, 10)*

Miłości nie można kupić i żadne skarby ziemi nie mogą jej zastąpić. Zakochany pasterz wyżej ceni swą dziewczynę niż przynoszącą wielkie zyski winnicę:

*Miał Salomon winnicę w Baal-Hamon,
oddal ją swym stróżom,
za jej owoc każdy mógłby uzyskać tysiąc srebrników.
Lecz jaj mam własną winnicę, jest ona moja!
Miej sobie, Salomonie, tysiąc srebrników,
a dwieście niech wezmą stróże jej owocu! (8, 11-12)*

Księga kończy się słowami:

*Ty, która mieszkasz w ogrodach –
a przyjaciele podsłuchują uważnie –
daj mi usłyszeć twój głos!
Pośpiesz się, mój miły, bądź
podobny do gazeli
lub do młodego jelonka
na górach wonnych ziół. (8, 13-14)*

Dziewczyna odzyskała wolność i oczekuje w ogrodach na swego ukochanego.

Księga Izajasza

Księga Izajasza jest pierwszą wśród ksiąg wielkich proroków. W *Biblii* hebrajskiej księga ta występuje w kategorii późniejszych proroków.

Pierwszeństwo Izajasza względem pozostałych „wielkich” wynika nie tylko ze względów chronologicznych, gdyż góruje on nad nimi także mocą słowa, głębią myśli i pięknem języka. Znaczna część księgi poświęcona jest działalności religijno-politycznej jej autora. Księga ta cieszyła się wielką poczytnością w okresie judaizmu; wywarła wielki wpływ na NT.

Imię Izajasz, hebr. *jeszajahu*, gr. *Esaias*, łac. *Isaias*, znaczy „Jahwe zbawia”. Jest ono imieniem pierwszego spośród wielkich proroków. Był on synem Amosa i pochodził z Jerozolimy. Izajasza znamy jako ewangelistę ST, jego księga jest w istocie Ewangelią ST. *Septuaginta* kilkakrotnie używa czasownika *εωαγγελίζομαι* (Iz 40, 9; 52, 7; 1, 10). Jego kazanie ma charakter ewangeliczny. Księga ta jest najczęściej przez NT-owych autorów cytowaną księgą ST.

Wystąpienie Izajasza przypada na ten okres w historii Izraela, w którym ten wchodzi w bezpośrednie i długotrwałe związki z wielkimi pogańskimi mocarstwami. Na północy rozciągało się potężne państwo asyryjskie, które dążyło do podboju mniejszych państweczek na zachodzie, a także do podboju Egiptu. Na południu znajdował się Egipt, który tradycyjnie dążył do uzależnienia Syropalestyny. W międzyczasie odradzało się państwo babilońskie.

Terminem charakterystycznym dla *Księgi Izajasza* jest „szamir” użyty w 5, 6; 7, 23. 24. 25; 9, 17; 10, 17; 27, 4; 32, 13, uzyskuje u niego znaczenie ‘cierń’ i występuje jako pierwszy człon zwrotu „cierń i oset”; poza księgą termin ten występuje tylko w Jr 17, 1; Ez 3, 8; Za 7, 12 w innym niż u Izajasza znaczeniu (diament). Drugi człon zwrotu „cierń i oset” oddawany jest terminem „szajit”, który tylko u Izajasza uzyskuje takie znaczenie.

„Święty Izraelski” występuje ponad 25 razy, „zbawienie” – 28 razy.

Księga bardzo wyraźnie dzieli się na dwie części: rozdziały 1-39 mówiące o sądzie Bożym i 40-66 zawierające pocieszenie Boże.

Treść Księgi Izajasza:

- 2, 6-22 zapowiedź Dnia Jahwe
- 3, 1 – 4, 6 słowa przeciw kierowniczym kołom Judy
- 5, 1-7 pieśń o winnicy
- 6, 1 – 9, 6 wspomnienia z okresu wojny syrofenickiej
- 13-23 mowy zwrócone przeciw obcym narodom
- 24-27 „wielka apokalipsa Izajasza”
- 28-33 cykl asyryjski
- 34-35 „mała apokalipsa Izajasza”
- 36-39 opowiadanie biograficzne o Izajaszu

Rozdziały 36-39 są niemal słowo w słowo identyczne z 2 Krl 18, 17 – 20, 19, współbrzmia też, jakkolwiek niedosłownie, z 32 rozdziałem 2 *Księgi Kronik*.

Księga Izajasza, zwłaszcza druga jej część (rr. 40-66), oparta jest na *Pieśni Mojżesza* (Pwt 32).

Pwt 32	Iz 40-55
w. 1 nakłońcie uszy niebios... słuchaj ziemio	1, 2 słuchajcie niebios, nakłoń uszu ziemio
w. 28 są narodem pozbawionym dobrej rady	27, 11 jest to lud nierozumny
w. 7 wspomnij dawne dni, (...) dawne pokolenia	40, 21 czy wam tego nie opowiadano od początku
	41, 22 (43, 9) powiedzcie o rzeczach dawnych
w. 15 Jeszurun	44, 2 Jeszurun
w. 34 zakryte i zapieczętowane (por. w. 20)	48, 6 będę ogłaszał rzeczy nowe, zakryte
w. 39 Ja, Ja jestem, a oprócz mnie nie ma Boga	45, 5 Ja jestem JHWH, a oprócz mnie nie ma Boga
	43, 11 Ja, Ja jestem JHWH, a oprócz mnie nie ma wybawiciela
w. 39 z ręki mojej nikt nie zdoła się wyrwać	43, 13 nikt nie zdoła wyrwać z mojej ręki
w. 40 Ja żyję na wieki	45, 23 przysiągłem na siebie
w. 40 podniosę moją rękę.	52, 10 obnażył święte ramię na oczach wszystkich.

Iz 63, 18; 64, 11 mówi o zniszczonej świątyni, Iz 44, 28 zapowiada jej odbudowę; Iz 62, 7 zapowiada odbudowę Jerozolimy; 42, 6 – Jeruzalem będzie zamieszkane”. Trudno sądzić, by autorem tych słów mógł być Izajasz (Proto-Izajasz).

Bóg jest Świętym Izraela, a jego naród winien przebywać w świętości.

Księga Jeremiasza

LXX przekazuje inny układ rozdziałów. Jedyne 1, 1 – 25, 13 i rozdział 52 pokrywają się z tekstem masoreckim.

Dzieciństwo Jeremiasza upływało w czasach rządów Manasses i Amona. W 13 roku panowania Jozjasza został powołany na proroka. Zadanie to następnie pełnił za króla Jehoa- achaza, Jehojakima, Jehojakina i Sedekiasza. Współczesnymi mu prorokami byli Sofoniasz i Habakuk, a prawdopodobnie również Nahum i prorokini Hulda. Działał w sumie około 50 lat.

Podział księgi (według rozdziałów):

1-25 zawierają proroctwa uporządkowane chronologicznie i opowiadania spisane przez Barucha

1-6 proroctwa z czasów Jozjasza

7-20 proroctwa z czasów Jojakima

21-25 proroctwa po roku 597.

26-36 proroctwa i opowiadania z czasów po pierwszej deportacji do Babilonii, ułożone częściowo chronologicznie, częściowo rzeczowo, przeplatane opowiadaniem (przypominają *Księgę Izajasza* 36-39).

37-45 obszerne opowiadanie Barucha o cierpieniach Jeremiasza aż do chwili oblężenia Jerozolimy.

46-51 proroctwa przeciw narodom

52 fragment prozaiczny paralelny do 2 Krl 24, 18-25. 30.

Jeremiasz jest prorokiem miłości, jest nauczycielem modlitwy, pokory i głębokim znawcą duszy ludzkiej. Jednym z ważniejszych słów jest „powrót” (47 razy).

Ostatni rozdział *Księgi Jeremiasza*, rozdział 52, jest identyczny z 2 Krl 24, 18 – 25, 7. 27-30.

Księga Trenów

Księga ta obejmuje pięć pieśni elegijnych, oplakujących niedawne zburzenie Jerozolimy (587 a.Ch.) i związane z tym cierpienia narodu judzkiego. W *Biblii* hebrajskiej księga ta nosi nazwę *ekah*, co znaczy: „Jakże?”. Tytuł ten wyraża zdumienie z powodu nieszczęść, które spadły na święte miasto. W LXX zbiór tych utworów nazwano θρηνοι, czyli „Pieśni żałobne”. *Vulgata* nazwała je *Lamentationes*.

Księga Trenów jest spokrewniona z *Księgą Jeremiasza*. Obie te księgi mieszkańców Jerozolimy nazywają „dziewicą, córką Syjonu” (2, 13; Jr 8, 21), piętnują grzechy kapłanów i fałszywych proroków (2, 14; 4, 13-15; Jr 2, 8; 5, 31), mówią też o występkach, które swym ciężarem przygniatają szyć (1, 14; Jr 27, 2). Tekst hebrajski nie podaje autora tej księgi, co więcej nie umieszcza jej po *Księdze Jeremiasza*, natomiast tradycja przekazana przez LXX, *Vulgatę*, *Peszytę*, *Targum* i Talmud Jeremiasza uznała za autora tych utworów i umieściła tę księgę bezpośrednio po *Księdze Jeremiasza*. Autorstwu Jeremiasza zdaje się jednak zaprzeczać podziw dla Sedekiasza (4, 20), który nie odpowiada krytycznej postawie Jeremiasza wobec tego króla (Jr 37, 17-18). Również nadzieja na pomoc ze strony [Egiptu], jaką autor żywił przed upadkiem Jerozolimy (4, 17), jest sprzeczna ze stanowiskiem Jeremiasza, który nie miał wątpliwości, że pomoc ze strony Egiptu nie nadejdzie (Jr 37, 7-8).

Pierwsze cztery pieśni są alfabetyczne w ścisłym tego słowa znaczeniu, przedstawiono jednak kolejność dwóch liter alfabetu. Piąta w szerszym, ponieważ zawiera 22 wiersze, czyli tyle ile jest liter alfabetu hebrajskiego, jednak bez następstwa. Tr 1-3 posiadają trzy stychy, z których tylko pierwszy (rr. 1-2) rozpoczyna się od kolejnej litery alfabetu, pozostałe zaś od dowolnej; trzecia pieśń umieszcza kolejną literę alfabetu na początku każdego stychu. Tr 4 ma budowę dwustychową, a kolejną literę jedynie w pierwszym stychu. Jednak tylko pierwsza pieśń ma właściwą kolejność liter, w pozostałych – druga, trzecia i czwarta – przedstawiono kolejność dwóch liter (litera *pe* występuje przed *ajin*, zamiast odwrotnie). Piąty poemat nie jest akrostychem, ale zawiera tyle strof ile liter liczy hebrajski alfabet.

Cel takiego układu wierszy nie jest do końca znany. Na uwagę zasługuje tendencja mnemotechniczna w stosowaniu alfabetyzmu. Ponadto chodziło zapewne o dążenie do wyra-

żenia pełni. Utwór, którego każda kolejna strofa rozpoczyna się od kolejnej litery alfabetu, mógł uchodzić za doskonały.

Księga Ezechiela

Księga Ezechiela (Ez), jest trzecią z ksiąg proroków większych ST. Oryginalny tekst hebrajski najlepiej jest zachowany w rozdziałach 6 i 20, a najgorzej w rr. 7 i 21; rr. 40-48 mają wiele miejsc niepewnych, ale możliwym jest ustalenie ich pierwotnego brzmienia.

Imię Ezechiel znaczy „Bóg jest mocny” albo „Bóg jest moją siłą”. Ezechiel był jednym z proroków niewoli babilońskiej. Był synem kapłana Buziego, był żonaty (24, 18), ale w 568 utracił żonę. Zwracano się doń z prośbą o radę i pomoc (8, 1; 14, 1; 33, 31).

Na urząd prorocki powołany został w 593 roku (1, 2-3). Ostatnia mowa Ezechiela pochodzi z 25 roku niewoli. Pełnił więc swój urząd przez ok. 20 lat.

W Księdze Ezechiela zauważalny jest wpływ słownictwa i zwyczajów babilońskich, stereotypowe formuły wprowadzające i kończące w tzw. mowach sądowych i groźbach, literackie i treściowe powiązanie z wcześniejszymi prorocत्वami (Oz, Am, Iz, Jr), słownictwo właściwe jest tradycji kapłańskiej (P), niektóre teksty Ezechiela przypominają teksty cyklu Elizeusza (Ez 8, 1; 14, 1; 20, 1 i 2 Krl 6, 32, lub Ez 3, 8 i 2 Krl 5, 26). Swoje prorocтва Ezechiel w 14 przypadkach dokładnie datuje.

Układ treści:

rr. 1-24 zawierają groźby o upadku Judei i Jerozolimy;

rr. 25-32 mowy przeciwko narodom pogańskim (Ammonici, Moabici, Edomici, Filistyni, Tyr, Sydon i Egipt), które wrogo zachowały się podczas upadku Judei i które zostaną ukarane przez Babilończyków;

rr. 35-48 zawierają prorocтва o ocaleniu i eschatologicznej chwale Izraela.

Księga Ezechiela, podobnie jak Jeremiasza, stanowi ogniwo łączące profetyzm przedwrotny z judaizmem. Jeżeli chodzi o wpływ, to Ezechiel oddziałł przede wszystkim na życie religijne powrotny. Pod tym względem można go uznać za prekursora judaizmu.

Refleksja nad dziejami Izraela oraz ich rozumienie (Ez 16; 20; 23) mają znamiona kapłańskiego sposobu myślenia; z teologią deuteronomisty łączy idea jedności kraju (ziemia Izraela, góry Izraela) i narodu oraz świątyni jako jedyne centrum kultu, ponadto przekonanie o wyjątkowej roli kapłanów i lewitów w Ludzie Bożym, a także podobny katalog win i oskarżeń z księciem-pasterzem, nowym Dawidem (Ez 34, 23-24), który będzie rządził zjednoczonym przez Jahwe Judą i Józefem (Ez 37), stanowią temat mesjański, oparty na tradycji Synaju, z pominięciem tradycyjnej formy związanej z domem Dawida (2 Sm 7, 10-16).

Proroka Ezechiela cechuje dwoistość, która wyraźnie dochodzi do głosu w jego wypowiedziach. Z jednej strony jest on kapłanem, z drugiej prorokiem. Jest on ekstatykiem i teologiem, zwiastunem Boga i organizatorem gminy zarazem. Potrafi jednocześnie przeżywać wielkość Boga, a zarazem być rozważnym i chłodnym myślicielem pełnym refleksji i drobiazgowości.

Księga Daniela

W Biblii hebrajskiej *Księga Daniela* znajduje się wśród Pism, między *Księgą Estery* a księgami *Ezdrasza* i *Nehemiasza*. Septuaginta, Vulgata i Peszitta umieszczają je wśród ksiąg profetycznych, po *Księdze Daniela*, a przed dwunastoma małymi prorokami.

Księga Daniela składa się z 2 zbiorów, z opowiadań epizodycznych związanych z osobą Daniela (rr. 1-6) oraz wizji o charakterze apokaliptycznym (rr. 7-12). Pierwszy zbiór zawiera epizody z babilońskiego i perskiego życia dworskiego o powtarzających się motywach (opór wobec nakazów bałwochwalstwa, cudowna opieka Boża, wykłady snów, osiągnięcie wybitnych stanowisk dzięki ponadnaturalnej mądrości). Drugi zbiór zawiera wyłącznie wizje przedstawiające polityczny rozwój wydarzeń na Bliskim Wschodzie od czasów Nebukadnesara, aż do końca świata (także rozdział 2).

Daniel, imię oznacza „Bóg jest moim sędzią”, pochodził z arystokratycznego rodu (1, 1-3). Urodził się w Jerozolimie, w latach 630-625. Mając zaledwie ok. 20 lat, Daniel wraz z innymi młodzieńcami możniejszych rodów został deportowany do Babilonu przez wojska Nebukadnesara. Otrzymał tam staranne wykształcenie (1, 4). Już w tym okresie objawił się jego dar interpretowania snów i widzeń (1, 7).

Postać Daniela bardzo przypomina Józefa. Podobnie jak on znalazł się w niewoli u obcego narodu, dostał się na dwór władcy, słynął z umiejętności wykładania snów i zdobył wysoką pozycję w państwie.

1. Powstanie *Księgi Daniela*

Księga Daniela napisana jest w dwu językach: aramejskim (ok. 55% tekstu) i hebrajskim. Część hebrajsko-języczna obejmuje 1, 1-2, 4a; 8, 1-12, 13, część aramejsko-języczna – 2, 4b-7, 28. W części aramejskiej mamy kilka słów greckich i perskich. Greckimi są użyte w 3, 5 nazwy instrumentów muzycznych (*kateros*, *pysanterin*, *symponja*). Perskimi są głównie określenia dostojników i urzędników państwowych (*partemim* użyty w 1, 3 oraz w Est 1, 3; 6, 9; użyte w 3, 2 *adargazerayya* pochodzi od staroperskiego *handarza-kara*, *gedaberayya* od perskiego *ganzabara*, *detaberayya* – od *databara*, *tiptaye* – od *tayu-pata*, użyty w 3, 4 *karoza* od *xrausa*). Nazwy instrumentów mogły zostać dla lepszego zrozumienia uaktualnione w czasach hellenistycznych. Poza tym oddziaływanie kultury greckiej na Bliski Wschód istniało jeszcze przed Nebukadnesarem. Trudno jednak przypuszczać, aby podobne uaktualnienie zastosowano w przypadku dostojników, zwłaszcza terminu *partemim* w 1, 3.

Dn 1, 1-2 wskazuje na zależność od 2 Krn 36, 5-8. A może zależność od wspólnego źródła?

W 2, 2 *Chaldejczycy* nie są określeniem narodu lecz ekwiwalentem magów i czarowników. Znaczenie takie uzyskało to słowo po upadku Babilonu. Partie hebrajskie są wyłącznie pod wpływem perskiego. Z tych to powodów większość egzegetów powstanie księgi datuje na czasy po Aleksandrze Wielkim.

Język hebrajski *Księgi Daniela* porównywalny jest z językiem ksiąg: *Ezechiela*, *Ezdrasza*, *Nehemiasza* i *Kronik*, a więc ksiąg powstałych w VI-IV wiekach. Język aramejski zawiera słownictwo znane z papirusów z Elefantyny. Semitolog Alan Millard orzekł, że język aramejski użyty w manuskrypcie nie odpowiada temu używanemu później przez Żydów później w Palestynie, lecz temu używanemu przez nich w Babilonii. Prawdopodobnie był to język obowiązujący na dworze babilońskim. Używany był od 700 do 200 roku a.Ch.

Krytycy zarzucają księdze następujące nieścisłości historyczne: Jerozolima nie była oblegana w trzecim roku Jojakima (tj. w 605 a.Ch.), Belszassar (5, 1; 7, 1) nie był synem ani następcą Nebukadnesara, lecz synem ostatniego babilońskiego króla Nabonida i nigdy nie był królem. Podobnie następcą Belszassara nie był Dariusz Medyczyk (6, 1) i syn Kserksesa (9, 1)

poprzednika Cyrusa (8, 29). Owe „nieściskości” mogą być wynikiem małej dbałości o dokładność ze strony autora (słowo „ojciec” miało szersze znaczenie niż dziś, Dariusz zaś miałby być tylko namiestnikiem).

Unikanie imienia Jahwe i wykształcona angelologia świadczą na czasy powygnaniowe.

Za starszym datowaniem księgi świadczy fakt, iż Medowie wymieniani są przed Persami. Proroctwa Daniela są wzmiankowane w *1 Machabejskiej*, *Księdze Barucha* i *Wyroczniach Sybilli* (III, 338nn), nie ma jednak o niej wzmianki w *Księdze Syracha*. Umieszczenie księgi w kanonie przed księgami *Ezdrasza*, *Nehemiasza* i *Kronik* przemawia na rzecz wcześniejszego datowania od owych ksiąg. W Qumran odkryto fragmenty aż ośmiu egzemplarzy *Księgi Daniela* pochodzące z II wieku a.Ch., które na dodatek różnią się między sobą drobnymi wariantami. Wizerunek Nebukadnesara z *Księgi Daniela* nie odpowiada Antiochowi IV.

Bezpośrednio od Daniela pochodzą rr. 7-12, są one dokładnie datowane (7, 1; 8, 1; 9, 1; 10, 1) i oprócz 7, 1 pisane są w 1 osobie liczby pojedynczej. Przewijające się w 11 rozdziale liczne postacie władców nie są wymieniane imiennie, co odpowiada stylowi proroczemu i dowodzi, że rozdział ten został napisany przed pojawieniem się tych postaci. Rozdziały 1-6 są opowiadaniem o Danielu i jego przyjaciółach, które najpierw krążyły w tradycji ustnej, a spisane zostały dopiero w czasach greckich.

rozdział 2	–	cztery mocarstwa
rozdział 3	–	posąg Nebukadnesara i piec ognisty
rozdział 4	–	sen Nebukadnesara o drzewie
rozdział 5	–	napis na ścianie
rozdział 6	–	Daniel w lwiej jamie
rozdział 7	–	cztery mocarstwa

Rozdziały 3 i 6 łączy niezachwiana postawa Daniela i jego przyjaciół. Wierność wobec swego Boga cenią wyżej niż życie.

W rozdziale 9 Daniel nawiązuje do Pwt 28 i modlitwy Salomona z 1 Krl 8, 15-61 i 2 Krn 6, 14-42 (por. 2 Krn 6, 37 z Dn 9, 5). Również fakt, iż Daniel modląc się zwracał się w stronę Jerozolimy (Dn 6, 11), dowodzi jak wielką rolę nadawał każdemu szczegółowi z modlitwy Salomona (zob. 1 Krl 8, 48 i 2 Krn 6, 38).

2. Teologia *Księgi Daniela*

Bóg panuje nad ziemią i niebem (4, 32); On kontroluje czas (2, 21). Królestwo Jego jest wieczne i niezniszczalne (3, 33; 4, 31; 6, 27; 7, 14). Bóg sprawuje najwyższą władzę nad światem (4, 31-32) i daje władzę komu chce (2, 21; 5, 26). On ustanawia i On też zdejmuje królów (2, 21). On wynosi na pewien okres czasu dany naród dając mu władzę nad całą ziemią, inne zaś narody oddaje w jego niewolę, później jednak odbiera mu tę władzę i przekazuje innemu narodowi. Dokonywane przezeń znaki i cuda są wielkie i potężne (3, 33). Jedynie On odsłania to, co ukryte i niedostępne (2, 22). On udziela mądrości wybranym jednostkom (2, 21). Swego sługę potrafi wybawić z każdego niebezpieczeństwa (3, 28), a tych, którzy postępują pysznie może poniżyć (4, 34).

Realizując swoje zamiary na ziemi czyni to za pośrednictwem swoich aniołów. Chcąc uratować swego wyznawcę z grożącego mu niebezpieczeństwa, wysłał anioła do pieca ognistego (2, 28), do lwiej jamy (6, 23). Odpowiadając na modlitwę Daniela (9, 4-19) wysłał do niego anioła, który przynosi odpowiedź (9, 21). Obalając jakąś ziemską potęgę czyni to również za pośrednictwem aniołów (10, 20-21).

Istnieje jednak pewna konkurencyjna względem Boga potęga, która będzie usiłowała stanąć na miejscu Boga i zająć Jego miejsce. Jest nią „mały róg”. Przez pewien okres czasu – czas, czasy i pół czasu – będzie czynił, co tylko mu się spodoba (11, 36), a wszystkie jego przedsięwzięcia będą mu się udawać (8, 12). Jego władza sięgnie aż do nieba, podporządkuje

sobie część niebieskiego wojska (8, 10). Będzie deptał Boże prawo (7, 25), będzie zamyślał zmienić czasy (7, 25), a te przecież zostały ustanowione przez Boga (por. 2, 21). Wydawać wówczas się będzie, że prawda została powalona a zło odniosło zwycięstwo (8, 12). Jednak po upływie wyznaczonego mu czasu odbędzie się sąd i pozbawi się go władzy (7, 26).

Daniel maluje historiozoficzną wizję świata, w którym powstają kolejne agresywne mocarstwa, które bezlitośnie niszczą inne słabsze od siebie państwa. Ale każde z tych mocarstw przemija, ulegając po jakimś czasie następnemu nadchodzącemu po nim mocarstwu. Każde z tych mocarstw ma swego księcia duchowego, który nim włada (10, 20-21), książęta ci reprezentują siły wrogie Bogu. To powstawanie i upadanie kolejnych mocarstw nie będzie trwać wiecznie, w wyznaczonym czasie Bóg położy kres pogańskim potęgom i założy nowe Królestwo utworzone z jego ludu. Królestwo to nigdy nie upadnie i nie przejdzie już na żaden nowy naród (2, 44).

Współczesna egzegeza lubi utożsamiać „mały róg” z Antiochem IV Epifanese (215-163), a „czas, czasy i pół czasu” odnosić do czasów machabejskich. Antioch Epifanes zbezczeszczył świątynię w Jerozolimie i w roku 168 poświęcił ją Zeusowi (obrzydlivość spustoszenia). Wykonywanie obrzędów religii żydowskiej, karane było śmiercią. Jednak według *Księgi Daniela* „mały róg” zginął w walce między górą Syjon, a morzem (11, 45), natomiast Antioch Epifanes zginął daleko na wschodzie. Ponadto, Antioch był ósmym królem w swojej dynastii i nie był większym od swoich poprzedników. Jezus „obrzydlivość spustoszenia” odniósł do przyszłości (Mt 24, 15), podobnie *Apokalipsa* (Ap 13).

Według zawartych w księdze sugestii wizje Daniela nie prędko się wypełnią (10, 14; 11, 35; 12, 9. 13).

Księga Ozeasza

Księga Ozeasza otwiera Proroków Mniejszych. Tekst tej księgi jest najgorzej zachowanym w Biblii hebrajskiej.

Z Oz 1, 1 wynika, że prorok działał w Izraelu za króla Jeroboama II (787-747), jak również za jego następców, za Zachariasza (746), Menachema (746-737), Pekacha (734-733) i Ozeasza (732-724). Prorokował przez okres 30 lat, w państwie północnym, w okresie poprzedzającym jego upadek. Były to czasy przewrotów, wojen domowych, ingerencji obcych mocarstw i spisków, których ofiarą padali izraelscy królowie: Zachariasz, Pekachiasz, Pekach (por. 7, 16; 8, 4; 10, 8. 15). Był to okres wypraw asyryjskich, w których wyniku zajęty został Damaszek i północno-wschodnie kresy państwa izraelskiego. W owych czasach miał też miejsce najazd syro-efraimski na Judeę (5, 8; 6, 6).

Autor pochodził ze wsi, trudnił się uprawą roli i tym zarabiał na utrzymanie rodziny. Dowodzi tego język nasycony elementami folklorystycznymi. Był to też człowiek wykształcony, znający kulturę i literaturę swojego kraju.

Księga przedstawia kolejne stadia miłości proroka do kobiety Gomer. Związek proroka z tą kobietą odzwierciedla związek Jahwe i Izraela. Również imiona jakie prorok nadał swoim narodzonym z nierządu dzieciom, są znakami słowa Boga do Izraela. W księdze tej przewija się stała niewierność Izraela i miłość Jahwe do Izraela pomimo jego niewierności. Księga kończy się optymistycznym akcentem.

Księga Joela

Autor był Judejczykiem i prawdopodobnie mieszkał w Jerozolimie. Księgę swą napisał prawdopodobnie ok. 700 roku (na pewno jest późniejsza niż Amos, a prawdopodobnie wcześniejsza niż Sofoniasz – ze względu na opis Dnia Jahwe). Znaczna część egzegetów datuje ją jednak dopiero na IV wiek a.Ch. (przed pojawieniem się Aleksandra Wielkiego). Na rzecz późnego datowania świadczą: niektóre wyrażenia (1, 9. 13; 2, 8), wzmiankowanie Greków w 4, 6.

Joel wspomina dawnych wrogów Izraela: Filistynów, Fenicjan – „Tyr i Sydon” (4, 4), Edomitów i Egipcjan (4, 19), a także bliżej nie określonego „wroga z północy” (2, 20), którym raczej nie jest Syria, a raczej Asyria lub Babilon. Nie wymienienie go z nazwy może świadczyć, iż nie jest to tradycyjny wróg Izraela oraz, że nie jest on ludem sąsiadującym. W czasach autora, w Jerozolimie stoi świątynia (2, 17). Nie istnieje już państwo północne. Wróg z północy nie jest jeszcze pokonany (2, 20).

2, 17 wskazuje, iż autor pisał przed niewolą babilońską (nie wystawiaj na hańbę swego dziedzictwa).

Księga używa określenia „Dolina Jozafata” (4, 12), określenia nigdzie w Biblii nie występującego.

Treść tej księgi można wyraźnie podzielić na dwie części:

1, 1 - 2, 27 – klęska szarańczy; część ta ma charakter historyczny;

3, 1 - 4, 21 – Dzień Jahwe i obietnice eschatologiczne; część ta posiada charakter eschatologiczny.

Joel akcentuje ideę nawrócenia. Jego zdaniem tylko świątynia Jerozolimska jest właściwym miejscem kultu. Uwaga Joela skupiona jest tylko na Izraelu. Jahwe nazywany jest wielokrotnie Bogiem Izraela, a Izrael Jego ludem, jak i Palestyna Jego krajem.

Księga Amosa

Księga powstała ok. 765 roku a.Ch.

Amos, właściciel i pasterz stada owiec, hodowca sykomor, czyli leśnych fig, pochodził z Tekoa, miejscowości leżącej 21 km na południowy wschód od Jerozolimy. Znał życie pasterzy, rolników, winogrodników, ale poznał też stosunki panujące w miastach, przeważnie w miejscach świętych: Jerozolimie i Betelu. Nie był zawodowym prorokiem (*ben nabi*), nie należał do ekstatyków.

Na proroka został powołany w pewnej szczególnej chwili, podczas pełnienia swej pasterskiej pracy. Został powołany na zwiastuna woli i Słowa Bożego. Miał wystąpić z zapowiedzią kary i sądu przede wszystkim nad obywatelami państwa północnego, za nieprawy kult, łamanie zasad sprawiedliwości i miłości bliźniego. Miał zwiastować Dzień Pana w Samarii i Betelu, zapowiedzieć upadek państwa, zburzenie stolicy i miejsc świętych oraz przepowiedzieć śmierć króla.

Treścią *Księgi Amosa* są upomnienia i groźby wymierzone przeciw Judzie, Izraelowi i narodom ościennym, ale właściwym przedmiotem zainteresowania jest naród izraelski.

Księga Abdiasza

Jest najmniejszą księgą ST, obejmuje tylko jeden rozdział liczący 21 wierszy.

Imię autora, Abdiasz ('obadjah' lub 'obadjahu'), znaczy „sługa Jahwe”. Był wielkim przeciwnikiem Edomitów, którzy sąsiadowali z państwem judzkim i zajmowali tereny położone na południe od Morza Martwego.

Księga została napisana bezpośrednio po 587 roku. Proroctwo Abdiasza jest groźbą odpłaty odwiecznym wrogom Izraela – Edomitom, którzy dopuścili się zbrodni wobec bratniego narodu izraelskiego w krytycznych jego chwilach (por. Tr 4, 21; Ezch 25, 12-14; 35, 1-9; 36, 5). Według innej koncepcji Abdiasz prorokował za czasów Jehorama judzkiego. Powstanie Edomitów miało mieć miejsce za rządów tego króla (843 rok). Jehoram pokonał Edomitów, ale oni mimo to nie ukorzyli się przed Judeą. Wkrótce po tych wydarzeniach Królestwo Judzki napadli Filistyni i Arabowie, którzy zdobyli Jerozolimę i złupili miasto (2 Krn 21, 8-10. 16-17). Wydali też jej mieszkańców w ręce Edomitów, którzy wykorzystali to dla dokonania zemsty (Am 1, 6-12) i cieszyli się z klęski bratniego narodu.

17 pierwszych wierszy Abdiasza (za wyjątkiem 16b) cytowane są przez Jeremiasza 49, 7-22), ponadto Abd 1-5 jest identyczny z Jr 49, 14. 16 i 7. 9.

Wiersze 10-14 prawdopodobnie nawiązują do wypadków z 587, kiedy Edomici – korzystając z inwazji babilońskiej – złupili Jerozolimę i zajęli południową część Judy; zapowiadają one karę mającą spotkać Edomitów. Wiersze 15-21 zapowiadają Dzień Jahwe, w którym na wszystkie narody spadną nieszczęścia jako kara za krzywdy wyrządzone Izraelowi. Kara ta dotknie zwłaszcza Edomitów, z których nikt nie ocaleje. Izraelitom prorok obiecuje, że będą mieszkać na Syjonie. W zakończeniu znajduje się napisana prozą zapowiedź powrotu na Syjon Izraelitów z różnych miejsc diaspory i zajęcia ziem Edomu, Filistynów, Efraima i Samarii, a także Gileadu (w. 19), w wyniku czego kraj poddany ich władzy rozciągać się będzie od miast w Negebie aż po Sareptę, położoną między Tyrem a Sydonem (19-20).

Z w. 20 wynika, że Izraelici, o których mowa, to nie tylko Judejczycy, którzy zostali uprowadzeni przez Nebukadnesara w 597 i 587 (por. 2 Krl 24, 10-17; 55, 8-18), ale także ludność byłego państwa północnego, która została uprowadzona w roku 722 (por. 2 Krl 17, 6).

Orędzie księgi koncentruje się na sądzie Boga przeciw Edomowi i na przyszłym zbawieniu Judy. Bóg karze winy i nagradza według zasług. Jego sąd sprowokowany jest przez wykroczenia moralne. Dzień Jahwe dotknie wszystkie narody. Do głosu dochodzi uniwersalistyczny monoteizm i mesjanizm.

Księga Jonasza

W VIII wieku a.Ch., za panowania króla Jerobeama II (783-743), w państwie izraelskim żył prorok Jonasz, syn niejakiego Amittaja, pochodzący z Gat-Chefer w Galilei. Przepowiedział on Jerobeamowi, że pod jego rządami Izrael odzyska dawne granice (2 Krl 14, 25). Ten właśnie prorok jest bohaterem *Księgi Jonasza*.

Bóg Jahwe posyła Jonasza do Niniwy, by głosił w niej zwiastowanie pokuty (1, 1). Prorok jednak nie usłuchał tego rozkazu, ponieważ nie chciał nawrócenia Niniwy, stolicy państwa asyryjskiego, które najwyraźniej darzył niezbyt przyjaznym uczuciem. Nie chcąc spełnić woli Jahwe wsiada na okręt płynący do Tarszisz (1, 2-3), miasta położonego na wybrzeżu Hiszpanii. Wybrał się więc w podróż w kierunku dokładnie przeciwnym od tego, który mu wskazał Jahwe. Bóg jednak zmusił Jonasza, by udał się do Niniwy (3, 2), w której nie zwiastował we-

zwania do pokuty, a jedynie zbliżającą się na nią karę (3, 4). Wbrew pragnieniom Jonasza mieszkańcy grzesznego miasta nawrócili się, z czego Jonasz był bardzo niezadowolony. Zapowiedziany przez Boga sąd nad Niniwą zostaje oddalony. Odpowiada to słowom Jeremiasza:

Czasem zapowiadam jakiemuś narodowi lub królestwu wykorzenienie go, zniszczenie i unicestwienie. Jeżeli jednak ten naród, przeciwko któremu się wypowiedziałem, nawraca się ze swej złości, żałuję zła, które zamierzałem mu wyrządzić (Jr 18, 7; por. 26, 3).

Około 800 roku asyryjski król Adadnirari III (810-782) przeprowadził w Asyrii reformy religijne, które zmierzały do wprowadzenia kultu jedyne boga. Miały one przejściowy charakter, przy czym chodzić miało o kult boga Nabu. Podobne reformy przeprowadzał w Egipcie Echnaton (1379-1362), a w Babilonii Nabunaid (556-539). W obu tych przypadkach nastąpiło to w wyniku kontaktu z elementem żydowskim, niewykluczone więc, że i reforma Adadnirariego nastąpiła pod wpływem żydowskim (Jonasz). Żadna z tych reform nie przyjęła się na dłużej.

Jahwe jest Bogiem stworzenia (1, 9). Panuje nad całym wszechświatem: burzą, wiatrem, pustynią, nad wielkim miastem, nad indywidualnym człowiekiem, nad zwierzętami i roślinami. Jego łaska zwrócona jest też do narodów pogańskich, nawet tych, które dopuściły się nieprawości wobec narodu wybranego. Bóg pragnie zbawienia wszystkich narodów. Przykład Jonasza pokazuje, że groźby zapowiedziane przez wielkich proroków nie były absolutnie uwarunkowane (4, 11).

Wystąpienie Jonasza mogło mieć miejsce ok. 780 roku a.Ch.

Oreǳie *Księgi Jonasza* wznosi się ponad ducha nacjonalizmu i ponad ciasny religijny partykularyzm, który jest tak bardzo charakterystyczny dla Żydów i który tak często dochodzi do głosu na kartach ST. Pfeiffer sądził, iż poglądy autora *Księgi Jonasza* na wartość pokuty, popartej postem i pokutną szatą zapowiadającą boskie przebaczenie, zdają się wskazywać na jego znajomość księgi Joela (por. Jl 1, 13-15; 2, 13-17).

Księga Micheasza

Micheasz rozpoczął swoje wystąpienie w królestwie judzkim, w II połowie VIII wieku, jeszcze przed upadkiem Samarii. Jest współczesnym Izajasza. Działalność proroka i jego księga uzyskały świadectwo zewnętrzne w innej księdze ST (Jer 26, 18). Stawia to tę księgę w wyjątkowej sytuacji. Nietrudno zauważyć pewne podobieństwo do nauczania Izajasza (np. Mi 1, 10-16 – Iz 10, 27-32; Mi 2, 1-5 – Iz 5, 8-13; Mi 5, 6-14 – Iz 2, 6-12). Mi 4, 1-4 został powtórzony w Księdze Izajasza (2, 2-3), z tym że rozszerzono go o jeden dodatkowy werset.

Styl Micheasza czasami przybiera cechy dialogu, przytacza słowa przeciwników, używa pytańników, odpowiedzi i atakuje przeciwników.

Treść księgi:

rr. 1-3 groźby i kary skierowane przeciw Izraelowi i Judzie

rr. 4-5 obietnice przyszłej odnowy Syjonu

6, 1 - 7, 6 groźby i kary przeciw Izraelowi

7, 7-20 modlitwa o bliski koniec niewoli

Pan jest jedynym Bogiem, w porównaniu z Nim każdy inny bóg jest tylko bożkiem. Pan jest Bogiem Sprawiedliwym i Świętym. Nienawidzi zła, niesprawiedliwości i nieuczciwości, a zwłaszcza religijnego formalizmu. Czuje odrazę wobec wszelkiej obłudy, fałszywi prorocy, Jerozolima i Samaria, muszą ponieść karę. Jeśli jednak Bóg musi ukarać zło, to przecież jest

On pełen miłosierdzia i cierpliwości, gotów jest wybaczyć pokutującemu jego nieprawości. Micheasz przede wszystkim jednak przepowiada przyjście Mesjasza Izraela i Zbawiciela wszystkich narodów, wskazując na miejsce jego narodzin – Betlejem (5, 1).

Księga Nahuma

Księga napisana poetyckim językiem. Początek księgi (1, 2-8) stanowi niedokończony akrostych, doprowadzony jedynie do litery jedenastej (połowa).

Z treści wypowiedzi Nahuma wynika, że działał on w czasie, kiedy królestwo judzkie doznało krzywd ze strony Asyrii i nadal znajdowało się pod jej jarzmem (1, 12 n; 3, 1). Zdobyćcie Teb (No-Amon) przez asyryjskiego króla Asurbanipala w 663 należało już do przeszłości (3, 8-10), państwo asyryjskie jest atakowane od zewnątrz (3, 12-15a), a Niniwie, jego stolicy, grozi upadek. Takie okoliczności miały miejsce między śmiercią Asurbanipala w 629 a zniszczeniem Niniwy w 612. Dlatego działalność Nahuma należy umieścić między tymi datami. Księga mogła więc powstać ok. 620.

- 1, 2-8 wstępny psalm
- 1, 9 - 2, 3 zbiór mieszanych wyroczni
- 2, 4 - 3, 19 zapowiedź zniszczenia Niniwy

Księga tchnie nacjonalizmem i zwiastuje nieodwracalny sąd nad miastem Niniwą, gdyż przepełniła się czasza jej grzechów. Niniwa służy też za obraz świata stojącego w opozycji do Boga, świata którego spotka ten sam los co Niniwę.

Tekst *Księgi Nahuma* stał się podstawą jednego z komentarzy, znalezionej w czwartej grocie Qumran. Komentarz ten, nawiązujący do czasów Aleksandra Janneusza (103-76 p.n.e.), zawiera pierwsze konkretne imiona historyczne: Antiochos i Demetrios, a władcę Judei Aleksandra Janneusza nazywa „rozszałalym lwem”. Nie zachował się on w całości i zawiera tylko tekst Nahuma (1, 3-6; 2, 12 do 3, 13), który posłużył... autorowi do przedstawienia różnych odłamów judaizmu rywalizujących z esenejkami. Autor komentarza zarzuca przeciwnikom esenejków, że doszedłszy do władzy i wpływów politycznych, kontynuowali grabieżę i ucisk swych pogańskich poprzedników. Szczególnie ostro autor komentarza piętnuje faryzeuszy, których nazywa „szukającymi pochlebstw”.

Księga Habakuka

TH jest źle zachowany, zwłaszcza rozdział trzeci. Język jest trudny zawiera liczne *hapax legomena* oraz słowa i terminy trudne do interpretacji.

Znaleziony w Qumran komentarz do Habakuka, pochodzi prawdopodobnie z 63 a.Ch. i zawiera tekst często pokrywający się z LXX, a niezgodny z MT. W księdze można zauważyć wpływy Powtórzonego Prawa (3, 3 = Pwt 33, 2; 3, 6 = Pwt 33, 15) i Księgi Izajasza (2, 14 = Iz 11, 9). Rozdział trzeci jest pieśnią przypominającą psalmy, zaczyna się od uwagi: „Modlitwa błagalna proroka Habakuka na melodię trenów” (3, 1), a kończy: „Przewodnikowi chóru przy wtórze instrumentów strunowych” (3, 19). Rozdział ten zawiera termin *selah* (ww. 3. 9. 13) i poza *Psalmami* jest jedynym rozdziałem ST stosującym ten termin. Rozdział ten nie łączy się

treściowo z poprzednimi, nie ma odniesień historycznych i reprezentuje inny rodzaj literacki. Znaleziony w Qumran peszer do *Księgi Habakuka* nie zawiera trzeciego rozdziału.

Z tekstu wynika, że autor pełnił swoją służbę prorocką przy końcu VII wieku (między 625 a 598 a.Ch.). Był współczesnym Jeremiaszowi, Sofoniaszowi i Nahumowi. Autor jest prorokiem kultu jedyne Boga, potępiającym synkretyzm religijny i łamanie zasad moralnych opartych na Zakonie. Najbardziej prawdopodobnym czasem kompozycji księgi są lata przed zniszczeniem Jerozolimy (587), a po klęsce faraona Necho pod Karkemisz (605). Następuje zmierzch i upadek potęgi asyryjskiej. Na miejsce Asyryjczyków przychodzą Chaldejczycy, którzy rozpoczynają właśnie budowę swego imperium. Prorok przewiduje jak wiele nieszczęść dokonają. Słownictwo i język przypominają wyrocznie i język religijny z końca VII wieku. Księga powstała więc prawdopodobnie w latach 603-601 a.Ch.

Treść księgi:

- 1, 2-4 skarga na panoszenie się zła
- 1, 5-11 odpowiedź Boga zapowiadająca zmianę losu
- 1, 12-17 druga skarga z prośbą o złagodzenie kary
- 2, 1-4 druga odpowiedź Boga zalecająca ufne czekanie
- 2, 5-20 sześciokrotne biada
- 3, 1-19 hymn na cześć Jahwe

Historyczną ramę księgi ukazuje zapowiedź najazdu Chaldejczyków (1, 6). Niedawna potęga Asyria została śmiertelnie ugodzona zagładą Niniwy. Pewien problem stwarza identyfikacja „bezbożników” (1, 4. 13). Proponowani są Asyryjczycy, Babilończycy, Judejczycy z czasów króla Jojakima, a nawet Grecy.

Księga Habakuka ma znamiona orientacji eschatologicznej w kierunku rodzaju apokaliptycznego. Usiłuje odpowiedzieć na pytania wiernych dlaczego Bóg zdaje się być obojętny na panoszące się zło oraz niesprawiedliwość i dopuszcza, że naród wybrany karany jest za grzechy przez gorszych od siebie bezbożników (Chaldejczyków bądź bezbożnych Judejczyków). Habakuk przypomina, że jednak, wbrew tym pozorom bezbożny zostanie ukarany, a sprawiedliwy zostanie nagrodzony, tj. „będzie żył z wiary” (2, 4), pomimo ciężkich doświadczeń, których celowości nie rozumie.

Bóg rządzi narodami i ich losami, zawiaduje On również siłami przyrody. Jego zamysły są nieraz niezrozumiałe dla pokładającego w Nim swą nadzieję człowieka, który nieraz może się poczuć zapomnianym przezeń. On jednak nie spóźnia się, a wszystko to, co On postanowił spełni się niezawodnie w oznaczonym czasie. Na swoich wybranych zsyła próby, aby ich doświadczyć, triumf zaś bezbożnych jest krótkotrwały, zaciąży na nich wieczne potępienie, podczas gdy niepowodzenia sprawiedliwych są tylko czasowe, a czeka ich wieczna chwała.

Najważniejszym wersetem tej księgi jest 2, 4 (Oto człowiek niesprawiedliwy nie zazna spokoju duszy, ale sprawiedliwy z wiary żyć będzie). Jest on kwintesencją całej *Biblii*. LXX w przekładzie do 2, 4b wyraz *emunah* (wierność) oddała terminem πιστις (wiarą). Przekład ten posłużył apostołowi Pawłowi do rozwinięcia prawdy o usprawiedliwieniu przez wiarę (Rz 1, 17; Gl 3, 11; por. Hb 10, 38).

Księga wzbudzała wielkie zainteresowanie w środowisku qumrańskim, w którym była często komentowana i aktualizowana. Księga, a zwłaszcza jej werset 2, 4, odcisnęła silne piętno na nauce apostoła Pawła.

Księga Sofoniasza

Księga charakteryzuje się słownictwem prostym i konkretnym. Zamiast analiz używa obrazów. Prorok lubi zmiany rytmu i przejścia od drugiej osoby do trzeciej. Wykazuje się znajomością proroków, w tym przede wszystkim Amosa i Izajasza. Darzy głęboką sympatią najniższe warstwy społeczeństwa.

Wystąpienie Sofoniasza przypada na okres rządów Jozjasza (1, 1), ale przed reformą religijną w 622. Wskazuje na to kult astralny propagowany przez Asyrię, oddawania czci bożkowi Milkom, praktyki kananejskie, fałszywi prorocy. Księga powstała ok. 625 roku a.Ch. Z księgi wynika, że swą działalność prowadził w Jerozolimie. Jest to czas upadania Asyrii, buntów w Babilonii (652-648) oraz okres wzrostu potęgi Medów, Persów i Scytów. Sf 1,8 zdaje się nawiązywać do okresu regencji po śmierci Amona.

Księga bogata jest w formuły wprowadzające, w wyrocznie, w mowy prorockie i w zapowiedzi zbawienia. Oto treść księgi:

- 1, 1 – 2, 3 – groźby przeciwko Judzie i Jerozolimie
- 2, 4-15 – groźby przeciw obcym narodom
- 3, 1-26 – zapowiedzi zbawienia i dalsze groźby.

Zwiastuje nadchodzący Dzień Jahwe, dzień sądu i sprawiedliwej odpłaty. Sąd nabiera cech uniwersalnego kataklizmu i nabiera rozmiarów wręcz kosmicznych. Będzie to dzień gniewu nie tylko dla narodów pogańskich, ale także tych, którzy uważają się za przedstawicieli narodu wybranego. Przyczyną jego jest upadek tego narodu, nie odczuwającego już nawet skruchy z powodu swych licznych występków. Przede wszystkim pycha jest przyczyną sądu. Sofoniasz nie wyklucza możliwości zbawienia niewielkiej resztki, nazywa ją „pokornymi ziemiami”, narodem „pokornym i biednym”. Prorok zachęca wszystkich do pokuty, opamiętania się i życia w pokorze, ale zdaje sprawę, że tylko reszta zostanie zbawiona. Zapowiada powrót rozproszonych do ziemi wybranej, a owa reszta spowoduje duchowe odrodzenie narodu.

Echa Sofoniasza znajdujemy u Jeremiasza i Ezechiela (por. Sf 3, 1-4 i Ezch 22, 24-28).

Księga Aggeusza

Księga liczy 38 wierszy. Składa się ona z czterech dokładnie datowanych mów. Zwięzłość księgi wskazuje, że zapisał on jedynie streszczenia swoich mów.

Aggeusz należał do tej grupy wygnańców, którzy wraz z Zerubabelem, wnukiem króla Jehojakima, wrócili z niewoli babilońskiej do Jerozolimy. Palestyna była wtedy perską prowincją, której centrum polityczne znajdowało się w Samarii. Król Cyrus zezwolił Żydom wrócić do Palestyny i odbudować świątynię, lecz dzieło odbudowy przewlekło się. Dość pokaźna część Żydów wolała pozostać w Mezopotamii i tylko z daleka wspomagać dzieło odbudowy. Ludność, która pozostała w Palestynie, zajęła najlepsze tereny opuszczone przez wygnańców. Dawni właściciele utracili je na podstawie prawa przedawnienia. Sytuację pogarszały liczne klęski naturalne. Pod względem administracyjnym Judea uzależniona była od perskiej satrapii, której siedziba znajdowała się w Samarii. Kierujące zaś sfery polityczne Samarii nie życzyły sobie odnowionej świątyni, wzrosło więc napięcie między repatriantami i Samarytanami. W efekcie wszystkich tych czynników zmalał pierwotny entuzjazm, a ludność Judei, która była bardzo uboga, zajęła się budowaniem własnych domów. Wskutek tego miało już drugie dziesięciolecie od czasu rozpoczęcia budowy świątyni, a odbudowa ciągle się przewlekała. Ten stan przejściowy trwał 17 lat.

Odbudowie świątyni nie sprzyjała też sytuacja zewnętrzna. Po śmierci Kambyneza, zamordowanego w 522, przez imperium perskie przetacza się fala przewrotów i buntów. W przeciągu dwóch lat pojawiali się kolejno różni samozwańcy. W Babilonii jeden z nich podał się za Smerdisa, brata Kambyneza, dwaj inni za Nebukadnesara III, syna babilońskiego króla Nabunaida. W Persji pojawia się samozwaniec Gonata podający się za Smerdisa. Jednak w 520 roku następca Kambyneza, Dariusz I (522-486), zaprowadza pokój w swoim wielkim imperium. Ta stabilizacja sytuacji politycznej w pewnym stopniu sprzyjała pobudzeniu nadziei wśród Żydów. W tej właśnie sytuacji, pod koniec sierpnia 520 roku, pojawia się Aggeusz, który w ciągu czterech miesięcy w czterech mowach wzywał Zerubabela, arcykapłana Jozuego i ludność do podjęcia odbudowy świątyni.

Treść księgi:

I mowa (1, 1-11), 1 dzień 6 miesiąca, prorok zwraca się do przywódców ludu oskarżając ich o zaniedbanie dzieła odbudowy;

ww. 12-15 stanowią część pisaną prozą, w której podkreślone zostaje posłuszeństwo przywódców i narodu wobec zachęty skierowanej do nich przez proroka (24 dnia 6 miesiąca);

II mowa (2, 1-9), 21 dzień 7 miesiąca, zaadresowana do tego samego audytorium, jest słowem zachęty i pocieszenia, że odbudowana świątynia nowa świątynia przyćmi swoją chwałą świątynię Salomona, gdyż nawet poganie wniosą do niej swe dary;

III mowa (2, 10-14), 23 dzień 9 miesiąca, skierowana jest do kapłanów;

IV mowa (2, 20-23), 23 dzień 9 miesiąca, skierowana jest do Zorobabela, zarządcy Judei i zawiera wyrocznię mesjańską. Zorobabel, jako potomek z domu Dawida, będzie strzeżony przez Boga, bo na nim ma się spełnić obietnica mesjańska.

Zwiastowanie Aggeusza zawiera zdecydowane NIE wobec wszelkich wymówek repatriantów, powołujących się na trudności materialne oraz zewnętrzne przeszkody, jako uniemożliwiające budowę świątyni. NIE dotyczyło także zawierania kompromisów z żyjącymi w Jerozolimie poganami. Istotną przeszkodę stanowiły NIE trudności materialne lecz najzwyczajszy egoizm. To NIE ciężkie czasy sprawiają, że nie można składać ofiar, to zaniedbywany obowiązek ich składania daje w efekcie ciężkie czasy. Bóg oczekuje od swego ludu pełnego oddania i gotowości.

Duchowe orędzie Aggeusza streszcza się w dwóch punktach: odbudowa świątyni i początek ery mesjańsko-eschatologicznej. Opóźnianie odbudowy jest przyczyną klęsk, które nawiedzają naród. Kontynuacja dzieła odbudowy zapewnia pomyślność i błogosławieństwo. Jest to nieodzowny warunek obecności Boga wśród narodu.

Księga Zachariasza

Ezdr 5, 1 wspomina proroka Zachariasza, syna Iddo, również Iz 8, 3 LXX wspomina proroka Zachariasza, syna Berechiasza (wg MT Jeberechiasza). Zachariasz był synem Berechiasza, wnukiem Iddo. Według Nehemiasza Zachariasz był głową kapłańskiego rodu Iddo (Ne 12, 4). Należał on do generacji Zerubabela i arcykapłana Jozuego (Ne 12, 16). Czas powstania księgi 520-518 a.Ch. Okres jego działalności przypada na październik-listopad 520, luty 519 i listopad 518.

Wersja LXX odbiega od MT, w ośmiu przypadkach dając zupełnie inną lekcję tekstu (1, 8. 10. 11; 2, 15; 12, 10).

Chętnie cytuje Jeremiasza, Micheasza, Deuteroizajasza i Ezechiela. Wpływ tego ostatniego jest widoczny w wizjach. Pod względem językowym należy do Jeremiasza. Język jest

dość monotony na względu na stereotypowe pytania i pytania retoryczne. Używa arameizmów. Obfitość wizji i angelologia zbliżają księgę do rodzaju apokaliptycznego, którego Zachariasz jest prekursorem. Rozdziały 24-27 noszą cechy apokalipsy.

Zachariasz jest prorokiem przyjscia Pana. Przyniósł poselstwo zachęty w czasach niepewności.

Wołanie o skrucę	1, 1-6
Wizje nocne	1, 7 - 6,8
Koronacja Jozuego	6, 9-15
Problem postu	7, 1 - 8,23
Groźba przeciw wrogim sąsiadom i zapowiedź nadejścia Królestwa Bożego	9, 1-11,3
Sąd nad złymi władcami	11, 4-17 i 13, 7-9
Los Jerozolimy w dniach sądu ostatecznego	12, 1-13
Dzień Pana; klęska wrogów Izraela; Pan obejmie władzę nad całą ziemią	r. 14

Pierwsze słowa Zachariasza wypowiedziane są wkrótce po drugiej mowie Aggeusza, poselstwie wygłoszonym w czasie Święta Namiotów. Zachariasz wystąpił w chwili, gdy naród został ogarnięty nowym entuzjazmem wywołanym działalnością Aggeusza.

Główny trzon Za 1-8 stanowią obietnice mesjańskie i eschatologiczne. W odbudowanej świątyni prorok przeżywa wizję dotyczącą przyszłości mesjańskiej. Ze względu na Jerozolimę cała Judea staje się specjalną własnością Jahwe i dlatego po raz pierwszy nazwana jest „ziemią świętą” (2, 16). Wizja przekracza granice Judei. Prorok przewiduje nawrócenie narodów pogańskich i ich integrację w sprawie przymierza (2, 15). Zrozumieją oni, że Jahwe jest jedynym, prawdziwym Bogiem, a Żydzi są świadkami prawdziwej religii. Jerozolima stanie się stolicą uniwersalnej teokracji. Era zbawienia przyniesie promocję kapłaństwa lewickiego. W doskonałej harmonii będzie współistnieć i współdziałać władza religijna i cywilna.

Księga wzywa Żydów, by nie powtarzali czynków swoich przodków, by nie uciskali wdów i sierot, przychodniów i ubogich, ani też nie mieli wrogich zamiarów jedni przeciw drugim (7, 10). Najważniejszym jest wzajemne świadczenie miłości i miłosierdzia (7, 9).

Za 9-14 nie zawiera ścisłych danych chronologicznych i sprawia wrażenie anonimowego dzieła. Świątynia jest odbudowana; widać przewagę motywów eschatologicznych; za wyjątkiem Za 12 mamy do czynienia z poezją. Widać wpływ Ezechiela, Jeremiasza, Joela, Izajasza, nie brak też związków z księgami historycznymi i Kronik. Prorok podkreśla transcendencję Boga. Jahwe jest dla niego Panem całego świata. Mesjasz ukazuje się jako pokorny i zwycięski król pokoju, który jedzie na osiołku i jest opiekunem ubogich. Księga oddziaływała na NT. W opisach męki Pańskiej w Ewangeliach synoptycznych występują cytaty z tej księgi. Apokaliptyczne obrazy wywarły też wpływ na autora *Apokalipsy*.

Aggeusz był inicjatorem judaizmu.

Księga Malachiasza

Ostatnia spośród ksiąg mniejszych proroków przekazana została anonimowo, gdyż słowo Malachiasz znaczy „mój anioł”, „mój posłaniec” i poza Mal 1, 1 nigdzie w ST nie występuje jako imię własne. Być może nieznanemu autorowi imię to nadano pod wpływem 3, 1, gdzie Jahwe używa wyrażenia „mój posłaniec” na określenie swego wysłannika, który ma mu przygotować drogę przed Jego przyjściem na sąd. Zauważa się wpływ Ezechiela zarówno pod względem słownictwa, jak i treści. Styl jest raczej chropowaty i prozaiczny.

Tło historyczne jest dość wyraziste. Edom jest rozbity i rozproszony (1, 2-4); w Jero-

zolimie znajduje się świątynia (1, 10; 2, 11), rezyduje tam też namiestnik perski (zarządca Judy nazywa się *pehah* – 1, 8 por. Ne 5, 14. 15. 18; 12, 26 – co wskazuje na okres perski)²⁶. W sprawach wiary i moralności panuje zobojętnienie (odpowiada to opisowi Nehemiasza). Naród powrócił z niewoli babilońskiej, świątynia co prawda została odbudowana, ale sprawowano w niej bez należytej gorliwości, obrzędy religijne (1, 6-10. 12; 2, 1-10; 3, 1-10); ponadto wielu poślubiło poganki (2, 11), uprawiano czarną magię, dopuszczano się krzywoprzysięstwa, cudzołóstwa, uciskano najemników, wdowy, sieroty i obcokrajowców (3, 5. 18). Obraz ten przypomina sytuację opisaną w księga *Ezdrasza* i *Nehemiasza*. Można nawet zestawiać następujące opisy Malachiasza i Nehemiasza:

MI 2, 8 i Ne 13, 29 (splamienie kapłaństwa)

MI 2, 11-12 i Ne 13, 23-25 (małżeństwa mieszane)

MI 3, 8-10 i Ne 13, 10 (oszustwa przy składaniu ofiar).

Jednakże w *Księdze Malachiasza* nie znajdujemy żadnych wzmianek o Nehemiaszu. Być może działalność Malachiasza przypadła na czas nieobecności Nehemiasza, gdy ten na pewien czas powrócił na dwór Artakserksesa (Ne 13, 6), wówczas więc *Księgę Malachiasza* należałoby datować na ok. 433 a.Ch. Ponieważ jednak nie znajdujemy żadnych śladów po reformie Ezdrasza-Nehemiasza (445-444), odnośnie małżeństw mieszanych i ponieważ autor nie zna jeszcze rozróżnienia na kapłanów z rodu Aarona i lewitów, jest rzeczą wysoce prawdopodobną, że działalność Malachiasza wyprzedzała reformę Ezdrasza-Nehemiasza. W tej sytuacji księgę tę należałoby datować na lata 465-445.

Księga Malachiasza ujęta jest w formę prozaicznego dialogu. Prorok wypowiada tezy, następnie zbija domyślne obiekcje partnera, słuchacza, po czym rozwija i uzasadnia własną naukę. Księga składa się z sześciu wyraźnie względem siebie oddzielonych jednostek ułożonych według trójczłonowego schematu dysputy (por. Iz 40, 27-31; Am 5, 18-20).

1. Postawienie tezy

2. Zastrzeżenia – obiekcje wysuwane przez domniemanego partnera dyskusji

3. *Refutatio* – zabicie obiekcji – uzasadnienie, argumentacja twierdzenia i wyciągnięcie wniosków końcowych.

Prorok zwalcza powątpiewanie o miłości Boga do ludu, powątpiewanie, które stało się źródłem wielu ujemnych przejawów życia religijnego społecznego. Rozprawia się z kapłanami (1, 6 – 2, 9), którzy składają małowartościowe ofiary, przeto nie oddają Bogu należnej czci. Występuje przeciwko małżeństwom mieszanym z pogańskimi kobietami (2, 10-16), przeciw częstym i lekkomyślnym rozwodom, przeciw wszystkim, którzy wątpią i są niezadowoleni, że sąd nie nadchodzi (2, 17 – 3, 5), przeciw sceptykom, którzy wątpią o wartości pobożności (3, 13-21). Malachiasz głosi bliski Dzień Jahwe, który poprzedzony zostanie przyjściem Eliasza (4, 5 – *Vulgata*, 3, 23 – MT) i podaje też naukę, którą ten będzie głosił.

Malachiasz kładzie nacisk na zbożną cześć (2, 5) i pokorę wobec Boga, Pana świata (2, 2), na wierne spełnianie moralnego i obrzędowego zakonu. Wykazuje duże zainteresowanie kultem, ofiarami, lewitami i dziesięcinami. Gani przy tym formalizm religijny; jego zdaniem zewnętrzne rytury powinny być odzwierciedleniem dyspozycji wewnętrznych. Występuje przeciwko rozwodom (2, 14-15) i małżeństwom mieszanym (2, 11).

Bóg jest jeden, niezmienny, Stwórca i Ojciec, wielki król czczony przez narody (1, 11. 14), władca świata i historii. To Jemu są w rzeczywistości spalane kadzidła i składane ofiary na wszystkich miejscach (1, 11). Jest to szeroko zakrojony uniwersalizm religijny, daleko przekraczający ciasne ramy dawnego partykularyzmu.

---

²⁶ Na okres perski wskazywać może nadany Bogu tytuł „wielki król” (1, 14).

Bibliografia

- Aebi E., *Krótkie wprowadzenie do ksiąg Starego Testamentu*, Warszawa 1991.
- Brzegowy T., *Pięcioksiąg Mojżesza*, Biblos, Tarnów 1997.
- Eichhorn J. G., *Einleitung in das Alte Testament*, Göttingen 1824.
- Hill A.E., Walton J.H., *A Survey of the Old Testament*, Grand Rapids: Zondervan Publishing House 1991.
- Jensen I.L., *Przegląd Starego Testamentu*, ChIB, Warszawa 2007.
- Marshall C.B., *A guide through the Old Testament*, John Knox PR 1989.
- McFadyen J.E., *Introduction to the Old Testament*, BiblioBazar 2006.
- Moore G.F., *The Literature of the Old Testament*, BiblioLife 2009.
- Niemczyk W., *Introdukcja do Starego Testamentu*, Warszawa 1973.
- Schmidt W.H., *Wprowadzenie do Starego Testamentu*, Augustana, Bielsko-Biała, 1997.
- Swete H. B., *An Introduction to the Old Testament in Greek*, Cambridge 1902.
- Synowiec S., *Na Początku*, ATK, Warszawa 1987.
- Synowiec S., *Prorocy Izraela, ich pisma i nauka*, Kraków 1994.
- Tyloch W., *Dzieje ksiąg Starego Testamentu*, Książka i Wiedza, Warszawa 1994.
- Wright C.H.H., *An Introduction to the Old Testament*, BiblioLife 2009.
- *Wstęp do Starego Testamentu*, red. L. Stachowiak, Pallottinum, Poznań 1990.
- Würthwein E., *Der Text des Alten Testaments*, Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart.

■ R.G. Jones, *Notes on the Septuagint*, w:
<http://home.earthlink.net/~rgjones3/Septuagint/spindex.htm>.